

Scholl, Tomasz

Fortyfikacje Państwa Bosforańskiego od połowy I w. p.n.e. do III w. n.e.

Studia Archeologiczne 2, 105-138

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

FORTYFIKACJE PAŃSTWA BOSFORAŃSKIEGO OD POŁOWY I W. P.N.E. DO III W. N.E.

Z przełomu I w. p.n.e./I w.n.e. pochodzą liczne twierdze państwa bosforańskiego, głównie z półwyspu Tamańskiego, do których należy zaliczyć następujące osiedla:

Patreum. Ma ona mur z suszonych cegieł zbudowany na nasypie ziemnym o wysokości 2,6 m¹. Górną część nasypu obłożono suszonymi cegłami i na takim fundamencie postawiono mur obronny. Wszystkie budowle twierdzy, w tym i mury obronne, zbudowano na platformie glinanej grubości 0,8 m, niwelującej ruiny osiedla późnohellenistycznego².

Batarejka I. Ma ona mur z suszonych cegieł o wymiarach 0,52 x 0,52 x 0,07 m. Szeroko stosowano półcegłówki, o ile zachodziła potrzeba ich użycia³. Cegły spojone są glinianą zaprawą o grubości szwu 5-7 mm. Cegły ułożone są w ten sposób, że wertykalnie szwy nakładają się na siebie co drugi rząd horyzontalny. Mur stoi na płytkim fundamencie z tłuczni wapienia, który spoczywa na warstwie gliny głębokości 1,3 m tworzącej nasyp. W nasyp ten mur jest wpuszczony na 0,7 m⁴.

Batarejka II. W tej twierdzy nieco inaczej rozwiązano sprawę fundamentów. Najpierw w gruncie wykopano szeroki rów, wypełniając go gliną wzmocnioną z wierzchu warstwą tłuczni. Na takiej podstawie wzniesiono następnie kamienne fundamenty, przy czym dla baszt zastosowano fundamenty wyższe, do 0,7-0,8 m, zbudowane z dwóch ścian licowych i tłuczni pośrodku, połączonych zaprawą glinianą⁵. Mur zbudowany został z suszonych cegieł o wymiarach 0,52 x 0,52 x 0,07 m, otrzymywanych z gliny i drobno posiekanej trawy morskiej. W okresie późniejszym, w trakcie licznych napraw murów, stosowano cegły o różnych wymiarach⁶. Wnętrza murów ceglanych wzmocniono konstrukcją z drewnianych belek⁷ ułożonych do siebie pod kątem prostym. Baszty budowano na styk z kurtynami. Mur obronny z zewnętrznej strony oparty był

¹ N.I. Sokolskij, R.A. Strycalina, Raskopki Patreja, AO 1968, s. 112.

² V.S. Dolgorukov, Raboty Tamanskoj ekspedicii, AO 1970, s. 120.

³ N.I. Sokolskij, Krepost na gorodišče u chutora Batarejka I, SA, 1, 1963, s.185.

⁴ Tamże, s. 186.

⁵ N.I. Sokolskij, Krepost na poselenii Batarejka II, KSIA 109, 1967, s. 112.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże, s. 113.

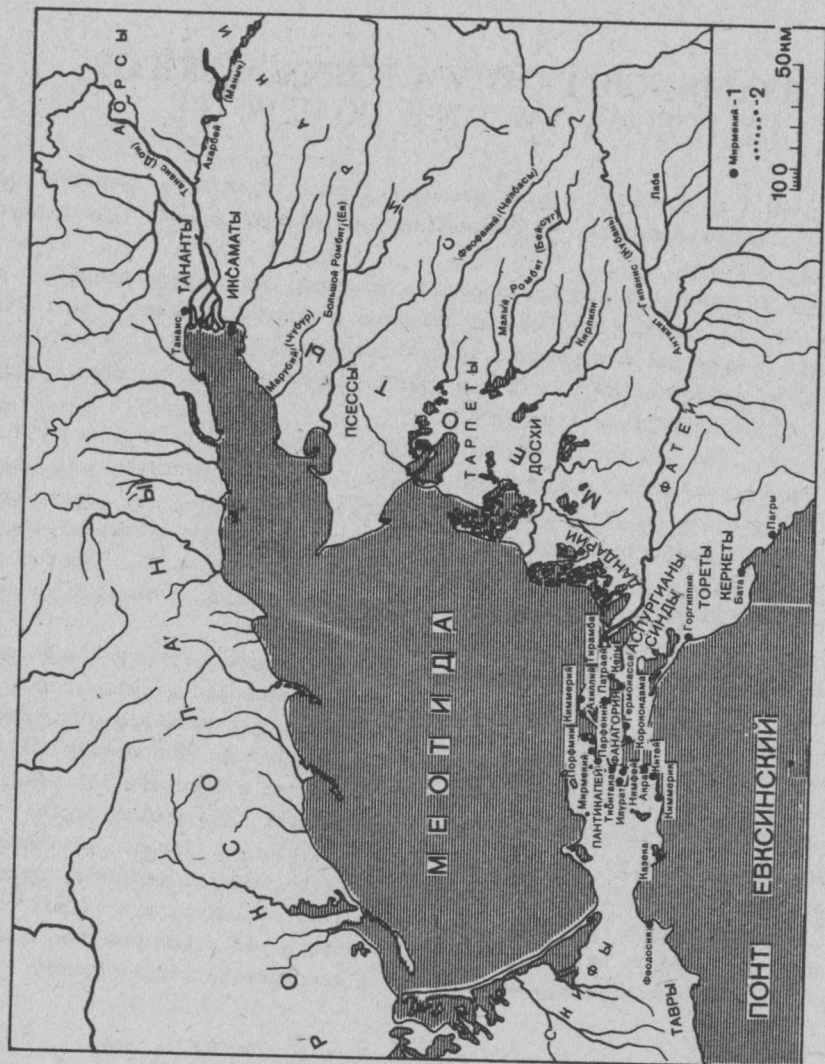

Рис. 1. Крѳлѳство Босфоранское в окрѳе римском: 1 - мѳсто; 2 - вѳлы. Вѳдуг: Античные города Северного Причерноморья, Москва 1955, с. 142, рис. 51.

o stok zbudowany z cegieł, którego podnóże zagłębione było o 0,8 m poniżej poziomu fundamentów muru. Stok ten miał nachylenie 75°. Być może, to dodatkowe wzmocnienie dobudowano w okresie późniejszym⁸.

Inaczej zbudowane są umocnienia na półwyspie Kerczeńskim, gdzie króluje łatwo dostępny kamień - wapień.

W Michajłowce z tego okresu mamy mur złożony z dwu ścian licowych zbudowanych z dużych brył rwanego wapienia o wymiarach np. 1,35 x 0,5 x 0,6 m⁹. Ściany licowe złożone są bez zaprawy, a przestrzeń między nimi zapewniają kamienie średniej wielkości spojone gliną. Mur ma fundament szerokości 0,5 m, z płaskich płyt wapienia, szerszych niż mur¹⁰.

Na cyplu Zmiejnym odkryto umocnienia osiedla mającego mury złożone z dwu ścian licowych zbudowanych z lekko ociosanych od strony licowej brył wapienia spojonych gliną, a ścianę zewnętrzną, zbudowaną z większych brył, dodatkowo wzmocniono przez podsypanie warstwy tłucznia pod fundament¹¹. Odkryta baszta czworokątna oparta jest na skale¹².

Mury i baszty Semjenowki zbudowane są z dużych, nie obrobionych brył kamiennych o wymiarach np. 1 x 0,6 x 0,5 m, a przestrzeń między ścianami licyowymi wypełniona jest przez tłuczeń. Mury i baszty są częściowo oparte na skale¹³.

Kamienne umocnienia poza półwyspem Kerczeńskim są nam prawie nieznanne. Jednym z wyjątków są mury grodziska Rajewskiego z I/II w.n.e. Ściany licowe zbudowane są z dużych i średnich bloków piaskowca o wymiarach np. 0,85 x 0,5 x 0,3 m, a przestrzeń między nimi wypełnia tłuczeń. Mury obiega od wewnątrz ulica strategiczna wyłożona dużymi płytami piaskowca, leżącymi na 1,35 m grubości podkładzie z tłucznia¹⁴.

Innym przykładem może być budowla z pierwszych wieków naszej ery, odkryta koło Noworosyjska¹⁵, przypominająca umocniony budynek z grodziska Semibratnieje. Mury tej budowli zbudowane są z dwu ścian licowych złożonych z dobrze ociosanych, dużych bloków piaskowca.

Przykładem dużej twierdzy bosforańskiej z połowy I w.n.e. jest Iluraton, położony na półwyspie Kerczeńskim. Mury z tego okresu zbudowane są z dwu ścian licowych, złożonych z brył wapienia różnej wielkości, ociosanych od strony licowej, spojonych zaprawą glinianą¹⁶. Taką samą zaprawą

⁸ Tamże, s. 115.

⁹ B. G. Peters, Raskopki gorodišča u s. Michajlovka v 1963 g, KSIA 103, 1965, s. 121.

¹⁰ Tamże.

¹¹ B.G. Kastanajan, Raboty porfmijskogo otrjada Bosporskoj ekspedicii, AO 1971, s. 335.

¹² Tamże.

¹³ I.T. Kruglikova, Poselenie u Semenovki, KSIA 83, 1961, s. 81.

¹⁴ V.D. Blavatskij, Issledovanija Raevskogo gorodišča v 1954 g, KSIIMK 77, 1959, s. 47.

¹⁵ N.A. Onajko, O rabote Novorossijskoj ekspedicii, AO 1971, s. 134.

¹⁶ V.F. Gajdukevič, Ilurat. Itogi archeologičeskich issledovanij 1948-1953 gg., MIA 85, 1958, s. 21.

połączone są kamienie tłuczniem wypełniającego przestrzeń między ścianami licowymi. Mur oparty jest na skale¹⁷.

Kimmerion tego okresu ma cytadelę i mury zewnętrzne. Mur cytadeli zbudowany jest z dwu ścian licowych złożonych z ogromnych, do 2 m długości, z lekka ociosanych bloków wapienia, łączonych bez zaprawy. Przestrzeń między ścianami licowymi wypełnia tłuczeń¹⁸. Baszty cytadeli starano się ustawić na podciosanych skałach¹⁹. Podobnie jak mury cytadeli zbudowano mury zewnętrzne²⁰.

W Kytaiion mur budowano z nie obrobionych lub z grubo ciosanych brył kamiennych różnej wielkości, tworzących ściany licowe, a środek wypełniono tłuczniem spojonym zaprawą glinianą²¹. Mur ten spoczywa na fundamencie wysokości 0,45-0,5 m, o wątku mniejszym niż mur, szerszym od muru na 0,25-0,3 m na zewnątrz i 0,15-0,2 m szerszym od strony miasta²².

W Pantikapaionie wzniesiono w I w.n.e. mur miejski, którego ściany licowe zbudowano z dużych bloków wapienia do 1,7 m długości. Głębokość fundamentów sięgała 1,2 m²³. Wokół murów biegła ulica strategiczna wyłożona płytami kamiennymi²⁴.

W Gorgippie odkopano budowlę²⁵ z okresu I-II w. n.n.e., podobną do umocnionego budynku w grodzisku Semibratnieje. Budynek ten zbudowano na nasypie z piasku, ułamków ceramiki i drobnych kamieni. Od strony zewnętrznej mury wzmocniono dodatkową ścianą licową, złożoną z dużych i wysokich płyt kamiennych²⁶.

W II w.n.e. nowe mury miejskie otrzymuje Tanais. Zbudowane są one z dwu ścian licowych, złożonych z ogromnych, nie obrobionych kamieni o różnej formie, ociosanych ze strony licowej i spojonych zaprawą glinianą²⁷. Trafiające się w tym murze bloki kamienne o starannym ciosie pochodzą prawdopodobnie z wcześniejszych murów obronnych²⁸. Przestrzeń między ścianami licowymi wypełnia tłuczeń. Wschodni mur obronny Tanaisu budowano bez użycia zaprawy łączącej²⁹. Mury obronne mają fundament wysokości 0,5 m, zło-

17 Tamże, s. 26.

18 I.T. Kruglikova, Kimmerik v svete archeologičeskich issledovanij 1947-1951 gg., MIA 85, 1958, s. 221.

19 I.B. Zeest, Raskopki Kimmerika v 1947-1949 g., VDI 3, 1949.

20 I.B. Zeest, Razvedočnye raboty v Kimmerike, KSIIMK 27, 1949, s. 53.

21 N.S. Belova, Archeologičeskie razvedki v Kitee, KSIA 83, 1961, s. 85.

22 Tamże.

23 V.D. Blavatskij, Stroitelnoe delo Pantikapeja po dannym raskopok 1945-1949 gg., 1952-1953 gg., MIA 56, 1957, s. 64.

24 V.D. Blavatskij, Raskopki Pantikapeja, KSIIMK 33, 1950, s. 21.

25 I.T. Kruglikova, Raboty Anapskoj ekspedicii, AO 1971, s. 137.

26 Tamże.

27 D.B. Šelov, Raboty Nižne-Donskoj ekspedicii v 1957-1958 gg, KSIA 83, 1961, s. 132.

28 D.B. Šelov, Tanais i Nižnij Don, s. 15.

29 Tamże, s. 41.

żony z ogromnych brył kamiennych, szerszy obustronnie od muru o około 0,1-0,2 m³⁰. Fundamenty baszt złożone są ze szczególnie dużych, z lekka ociosanych od strony licowej brył kamiennych. Naroża ścian baszt zbudowane są z dobrze obrobionych, dużych bloków kamiennych³¹. Do jednej z baszt (IV) dobudowano 3 skarpy, aby zapobiec obsunięciu się baszty do rowu³². Z jednej strony murów odkryto ulicę strategiczną wybrukowaną tłuczniem i ułamkami dachówek i cegieł³³.

W tym okresie mury Iluratonu zostają wzmocnione przez dobudowanie od zewnętrznej strony umocnień nowego muru. Ściana licowa tego muru złożona jest z kamieni bardzo słabo ciosanych, o różnych rozmiarach i formach, z przewagą dużych brył³⁴. Wątek tego muru często przypomina wążek cyklopi. Mur datowany jest na przełom II i III w. n.e.

Z tego okresu pochodzą również mury Michajłowski³⁵. Ściany licowe złożone są z kamieni słabo ciosanych, ale o dużym wążku.

W Nowo-Otradnoje zewnętrzną ścianę licową wzmocniono przez podsypianie pod nią mieszaniny popiołu z ułamkami ceramiki i dobudowanie do kamiennego lica pochyłego nasypu ceglano³⁶.

W Semjenowce zewnętrzną ścianę licową, od strony największego zagrożenia, wzmocniono ogromnymi bryłami wapienia o wymiarach np. 1,26 x 0,63 x 0,38 m³⁷. Kamienie te prawie nie podlegały obróbce. Odległość między dobudowaną ścianą licową a istniejącym murem wynosiła 1,5 m. Być może, że przeszczerzeń ta wypełniona była tylko ziemią³⁸.

Technikę budowlaną tego okresu cechuje przede wszystkim duża różnorodność form i wążków. Konstrukcje kamienne budowano przeważnie z dużych lub nawet z ogromnych brył wapienia, rzadziej z piaskowca, prawie bez obróbki. Szczególnie ściany licowe baszt, a zwłaszcza ich naroża, budowane są z kamieni dużych rozmiarów. Fundamenty są z reguły szersze niż oparte na nich mury. Jedyną właściwie znaną zaprawą jest glina, zmieszana czasami z piaskiem.

Cechą charakterystyczną tego okresu jest również permanentna renowacja starszych umocnień i dobudowywanie dodatkowych murów. Na szeroką skalę wprowadza się budowę murów w opus testaceum, których fundamenty, z reguły kamienne, mają bardzo różnorodną podstawę. Niewątpliwie ciekawe jest oparcie murów Batarejki II na konstrukcji drewnianej. O ile w okresie wcześnie-

³⁰ D.B. Šelov, Raskopki severo-vostočnogo učastka Tanaisa (1955-1957 gg), MIA 127, 1965, s. 111.

³¹ D.B. Šelov, Tanais i Nižnij Don., s. 15.

³² Tamże, s. 34.

³³ Tamże, s. 35.

³⁴ V.F. Gajdukevič, Ilurat. Itogi archeologičeskich ..., op. cit., s. 21.

³⁵ B.G. Peters, Raskopki antičnogo poselenija v vastočnom Krymu, AO 1971, s. 348.

³⁶ I.T. Kruglikova, Issledovanie chory bosporskogo carstva, AO 1967, s. 221.

³⁷ I.T. Kruglikova, Posselenie u derevni Semenovki, op. cit., s. 81.

³⁸ I.T. Kruglikova, Raskopki poselenija u derevni Semenovki, MIA 155, 1970, s. 14.

niejszym, tj. w I w.n.e. wielkości cegieł są znormalizowane, to w okresie późniejszym cegły mają bardzo zróżnicowane wymiary. Baszty są budowane na planie prostokąta, choć wiele z nich zbliżonych jest do planu kwadratu. Zwraca też uwagę planowość w budowlach obronnych, podporządkowana ogólnym założeniom rzymskiego castrum przy maksymalnym wykorzystaniu topografii terenu.

Utrzymany został w zasadzie podział w zakresie materiałów budowlanych. Na półwyspie Kerczeńskim króluje wapień (choć w okresie późniejszym mniejsza warownie wzmocniane są nasypem ceglany), a na półwyspie Tamańskim podstawowym budulcem jest cegła.

Zachowane fortyfikacje miast bosforańskich

Pantikapaion

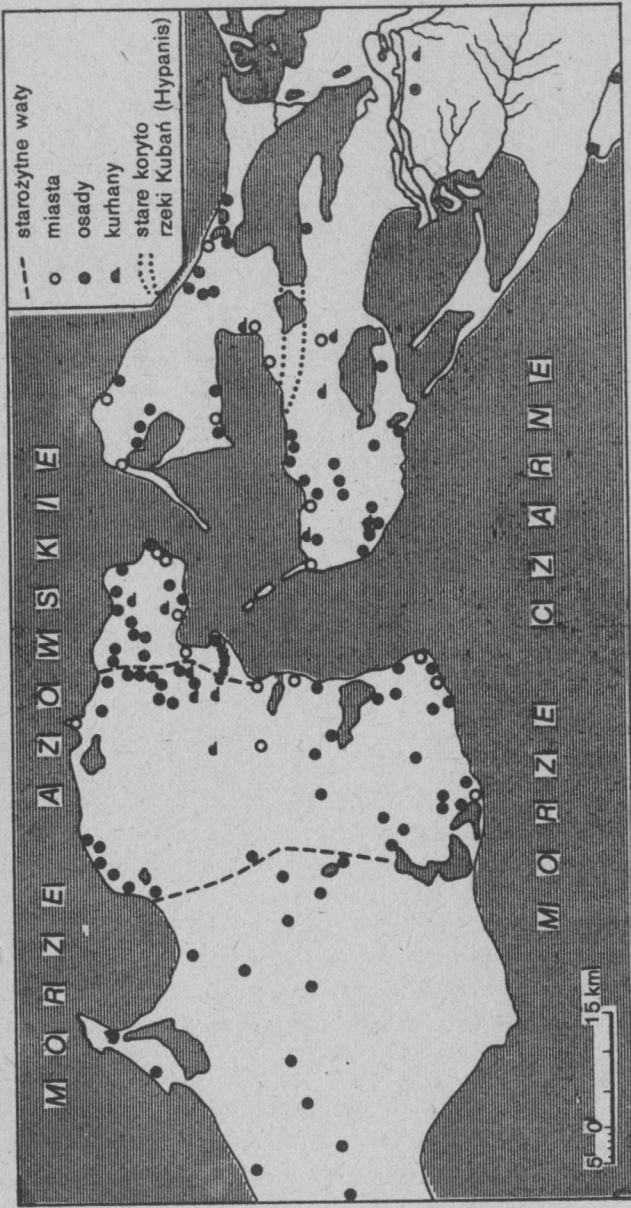
Powierzchnia miasta w pierwszych wiekach naszej ery wynosiła około 100 ha³⁹. Odsłonięto tylko jeden fragment muru miejskiego istniejącego od I w.n.e. do IV w.n.e.⁴⁰. Mur ten, odkryty na południowo-zachodnim zboczu II Krzesza Mitrydatesa ma 8 m długości i 5 m szerokości. Głębokość fundamentu sięga 1,2 m, a cały fragment muru zachowany jest do wysokości 1,2 m. Odsłonięto bardzo niewiele dużych bloków kamiennych długości do 1,7 m i trochę kamieni średnich rozmiarów. Mur szedł z południowego wschodu na północny zachód i od jego strony wewnętrznej odsłonięto dwa bruki ulicy strategicznej o nawierzchni z tłucznia.

Bruk nr 4, głębokości 0,2 m, odkryty na długości 3,1 m i szerokości 1,5 m, datowany jest na I w.n.e. Leżący na nim bruk nr 3 głębokości 0,25 m, odkryty na długości 2,85 m i zachowanej szerokości 0,8 m, datowany jest na II-III w. n.e. Bardzo fragmentarycznie zachowana ulica strategiczna nie pozwala niestety na odtworzenie pełnej jej szerokości. Znacznie rozbudowują się i unowocześniają mury akropolu w I w. p.n.e. - I w.n.e. Głównym celem tych prac wydaje się być chęć utworzenia stanowisk bojowych dla machin miotających, a także uodpornienie fortyfikacji na działanie machin oblężniczych. Wyraźnie widać to w północnej linii obrony akropolu⁴¹. Mur nr 1 zwiększył swoją szerokość do 4,5 m przez dobudowanie od wewnątrz kamiennego muru nr 7, a przestrzeń między nimi wypełniono tłuczniem spojonym gliną. W odległości 2,8 m od wewnętrznego lica poszerzonego muru wybudowano równoległy mur nr 19, szerokości 1,5 m, oddzielony od niego prostopadłymi przegrodami tworzącymi szereg pomieszczeń. Bastion przed murem nr 1 zamieniono w potężną basztę prostokątną o bokach 10 x 15 m i ścianach szerokości 1,6 m, mającą cztery wewnętrzne pomieszczenia. Wewnątrz baszty znaleziono obramowania strzelnic dwu typów: mniejsze i większe. Odsłonięto fragment zachodniej linii obronnej akropolu, złożony z kurtyny długości

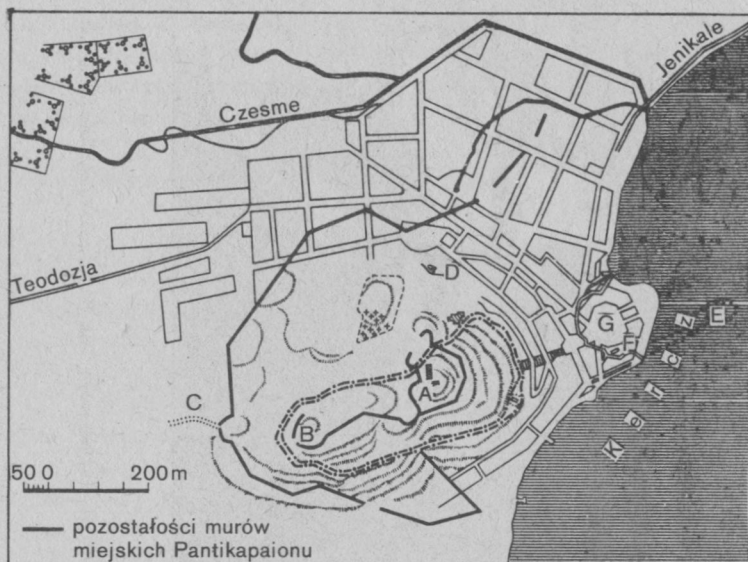
³⁹ I.T. Kruglikova, Goroda Bospora v III v. n.e., AG, s. 73.

⁴⁰ V.D. Blavatskij, Raskopki Pantikapeja, KSIIMK 33, 1950, s. 19.

⁴¹ V.P. Tolstikov, K voprosu ob oboronitelnych sooruzenijach akropolja Pantikapeja v IV-I v. do n.e., VDI 3, 1977, s. 158 i n.

Rys. 2. Mapa Państwa Bosporańskiego. Według: V.F. Gajdukevič, Das Bosporanische Reich, Berlin 1971.

Rys. 3. Plan miasta Kercz (Pantikapaion); A - I Krzesło Mitrydatesa; B - II Krzesło Mitrydatesa; C - pozostałości drogi antycznej; D - grotty; E - molo antyczne; F - kościół z VIII w.n.e.; G - średniowieczny zamek istniejący do 1827 r. Według: V.F. Gajdukevič, Das Bosporanische Reich, Berlin 1971, ryc. 43.

18,5 m, idącej od podciosanej skały, stanowiącej fundament baszty flankującej wjazd na akropol⁴². Po murach kurtyny zachował się jedynie wyciosany w skałę kanał głębokości 1,2 m i szerokości 2,8-2,9 m. Ten fragment umocnień datowany jest na III w.n.e. Wydaje się także, że w centrum akropolu na ociosanej skałe istniała niewielka, ale wyjątkowo silnie umocniona cytadela złożona z wieży i broniących do niej dostępu murów⁴³.

Gorgippa

Miasto to leży na północno-wschodnim brzegu Morza Czarnego, nad limanem Anapskim, a jego powierzchnia wynosiła nie mniej niż 20 ha⁴⁴. Na terenie starożytnej Gorgippy rozlokowana jest współczesna Anapa, co w praktyce

⁴² I.D. Marčenko, Raskopki Pantikapeja, AO 1972, s. 307.

⁴³ V.P. Tolstikov, Razvedka na versine pervogo kresla gory Mitridat, AO 1976, s. 382 i n.

⁴⁴ V.D. Blavatskij, Antičnaja archeologija, s. 214.

uniemożliwia przeprowadzenie badań archeologicznych na szerszą skalę. Gorgippa przez Strabona zwana jest stolicą Syndów⁴⁵, a inne nazwy używane dla tego miasta to Sindike lub Sindikos Limen. Jedyną budowlę, która mogła mieć znaczenie obronne, odkryto w czasie prac archeologicznych na wykopie "Bereg III". Na niwelującym nasypie odsłonięto fundamenty budynku datowanego na I-III w.n.e.⁴⁶. Budynek założony był na planie prostokąta, a odsłonięte jego dłuższe boki miały ponad 10 m długości i szerokości 1,2-1,5 m. Jeden z fundamentów wzmocniony był od strony zewnętrznej dodatkową ścianą licową. Ze znalezionej inskrypcji fundacyjnej wynika, że Gorgippa za czasów panowania Sauromatesa I otrzymała nowe mury miejskie⁴⁷ i być może odkryty budynek wiąże się z okresem jego panowania.

Hermonassa

O umocnieniach miasta z tego okresu wiemy tylko tyle, że za Roimetal-kesa mur miejski otrzymał nowe baszty⁴⁸.

Iluraton

Twierdza o powierzchni 2 ha leży na północny zachód od Jeziora Czuru-basz, w odległości 17 km na zachód od Kerczu, koło wsi Iwanowka. Iluraton usytuowany jest na szczycie wzgórza lekko pochylonego z południowego zachodu na północny wschód. Różnica poziomów sięga 15 m. Od strony północno-wschodniej i północno-zachodniej mury opierają się o strome zbocza wąskiej doliny, po dnie której płynie rzeka. Przeciwnie zbocze doliny jest również bardzo urwiste. Od południowego wschodu i południowego zachodu brak jest naturalnych przeszkód. Linie murów północno-wschodnich, południowo-wschodnich i południowo-zachodnich są liniami prostymi; tylko od strony północno-zachodniej mur biegnie według krawędzi wzniesienia. Dłuższe mury północno-zachodnie i południowo-wschodnie są prawie równe i mierzą po około 200 m, a mur południowo-zachodni jest o 40 m krótszy niż mur północno-wschodni.

Mur południowo-wschodni (wykop I)⁴⁹. Odsłonięto w sumie 65 m tej linii obronnej. Składa się ona z dwu różnych murów. Mur A, z I w. n.e., zbudowany jest z kamieni o różnym wątku, dobrze ociosanych od strony licowej i oparty o podłoże skalne. Na całej długości mur A miał szerokość 2,4 m i wzmocniony był 4 basztami. Dobudowany do tego muru w II-III w. n.e. mur B ma stałą szerokość około 4 m i jest wzniesiony z prawie nie obrobionych brył wapienia różnej wielkości, głównie jednak bardzo dużych. W pobliżu środka tej linii obronnej zachowała się przerwa w murze, która według planu P. Dubruxa mogła być bramą. Ta część linii zakończona jest basztą

⁴⁵ Strabo, XI, 2,10.

⁴⁶ I.T. Kruglikova, Raboty Anapskoj ekspedicii, AO 1971, s. 137.

⁴⁷ T.V. Blavatskaja, Stroitel'naja nadpis iz Gorgippii, VDI 2, 1951, s. 117 i dalej.

⁴⁸ V.F. Gajdukevič, Bosporanische Reich, s. 225.

⁴⁹ V.F. Gajdukevič, Ilurat. Itogi archeologičeskich..., op. cit., s. 20 i n.

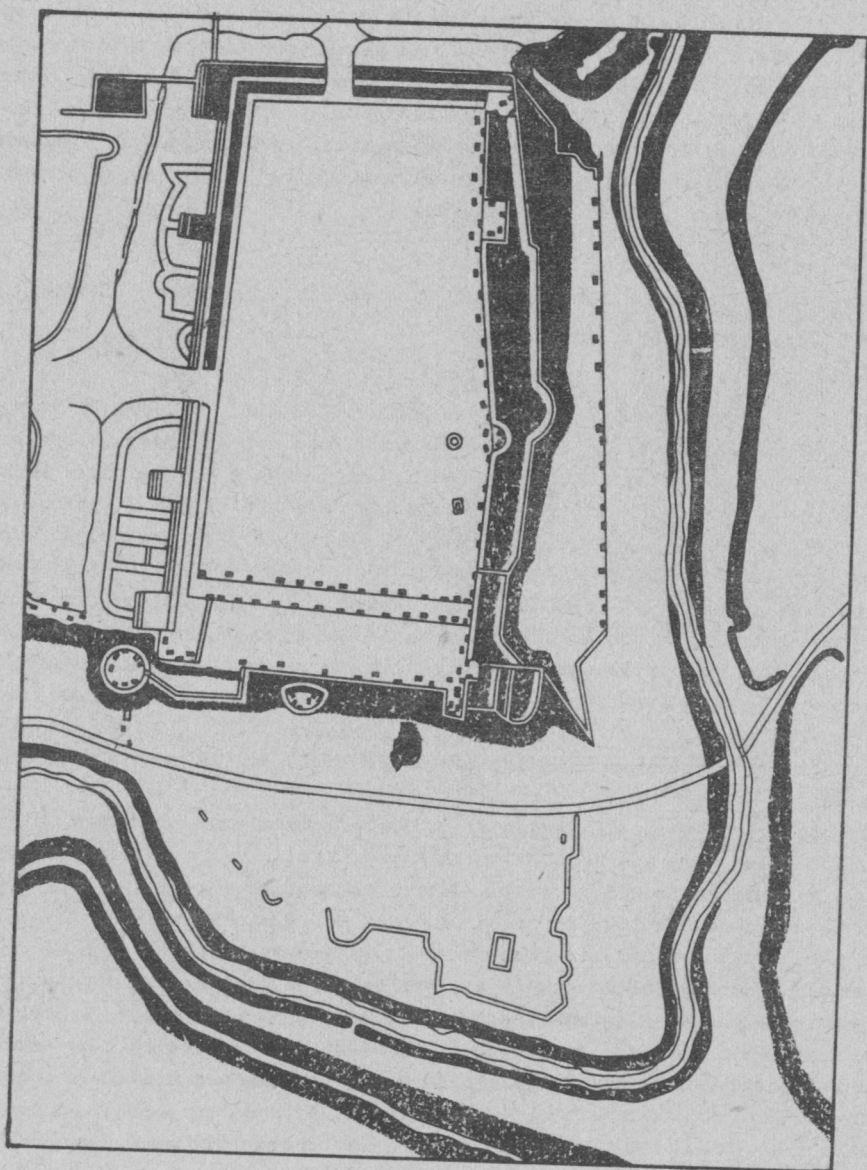
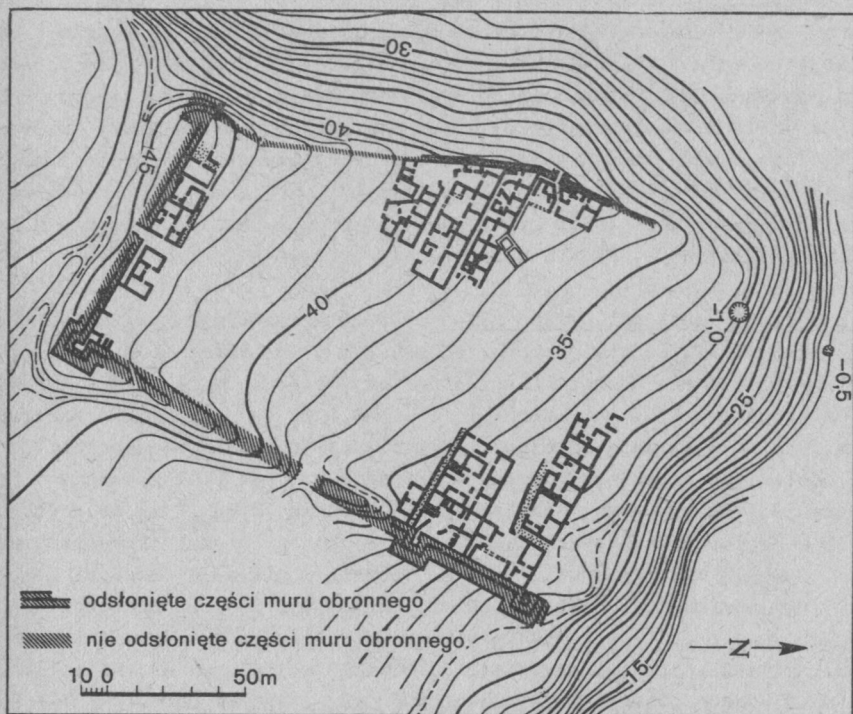

Рис. 4. План твърды босфоранскіей Ілуратон. Według: V.D. Blavatskij, Очерки воєнно-го дѣла в античных государствѣх Северного Причерноморья, Москва 1954, с. 156, рѣс. 78.

Rys. 5. Plan Iluratonu. Według: V.F. Gajdukevič, Das Bosporianische Reich, Berlin 1971, ryc. 110.

narożną muru południowo-zachodniego. Narożna wschodnia baszta I, oznaczona literą M na planie P. Dubruxa, zachowana jest do wysokości 3,15 m, a wątek ścian jest zróżnicowany. Baszta wysunięta jest przed kurtynę na 4,4 m i ma zewnętrzną ścianę długości 7,05 m. Wewnętrzne pomieszczenie ma wymiary 2,97 x 3,1 m, a wejście prowadzące do niego od strony północno-zachodniej ma szerokość 0,77 m i długość 1,65 m. Po zbudowaniu wzmocniającego muru B wzmocniono też ściany baszty, w wyniku czego została ona wysunięta przed kurtynę na 4 m. Jej zewnętrzna, południowo-wschodnia ściana osiągnęła długość 13,8 m, a ściana północno-wschodnia 10,5 m. Przed upadkiem twierdzy, w III w. n.e., basztę dodatkowo wzmocniono murem szerokości 2 m. W odległości 31 m od baszty I znajduje się baszta II. W pierwszej fazie budowy baszta II była wysunięta na odległość 5,7 m przed kurtynę, a długość jej zewnętrznej ściany południowo-wschodniej wynosiła 6,75 m. Szerokość ścian

baszty wynosi 1,8-2,1 m; zachowane są one do wysokości 3,5 m. Od strony wewnętrznej z dziedzińca domu mieszkalnego do baszty wiodły schody kamienne. Szerokość wejścia do pomieszczenia basztowego, o wymiarach 2,85 x 3,4 m, wynosiła 1-1,2 m. W czasie wzmocnienia murów, ściany baszty pogrubiono o 3,75-4 m, wobec czego ściana południowo-wschodnia osiągnęła długość 14,5 m, cała zaś baszta wysunięta została na 6 m przed kurtyny. Linia południowo-wschodnia, zachowana do wysokości 3,5 m, miała w starożytności wysokość 10-12 m. Znalezione przy murze starannie ociosane płyty wapienia mogą być pozostałościami blankowania. Od strony wewnętrznej przy kurtynie łączącej obie baszty odsłonięto źle zachowany mur kamienny szerokości 2,12 m. Być może, jest to fragment pochyłej rampy, po której wciągano na mury maszyny bojowe⁵⁰. Dzięki temu, cała szerokość tego fragmentu muru osiąga 8,52 m.

Mur północno-zachodni (wykop III)⁵¹. Przed murem biegł rów bardzo źle obecnie zachowany. Tę linię obrony odsłonięto na przestrzeni 60 m. Mur biegnie z północnego wschodu na południowy zachód, z lekkim odchyleniem na wschód. Mur A ma szerokość 1,75-1,8 m, a mur B szerokość 1,35 m. Oba te mury mają mniejszy wątek niż mur południowo-wschodni. W murze odsłonięto furtkę szerokości 1,8 i długości 6,4 m. W podłodze pomieszczenia L, przy murze, odkryto jamę o średnicy 0,9-1,1 m. Na głębokości 2,25 m zagłębienie przechodzi w wąski, wyciosany w skale chodnik szerokości 0,4-0,9 m i wysokości 1-1,2 m. Chodnik zbadano na długości 7 m, a dalsze jego oczyszczenie uniemożliwiało zasypisko. Chodnik przechodzi pod murem obronnym i idzie w kierunku północnym, z lekkim odchyleniem na wschód. Być może, chodnik prowadził do studni znajdującej się na północno-wschodnim zboczu doliny. W czasie prac oczyszczających chodnik wydobyto materiał archeologiczny datowany na II-III w. n.e.⁵².

Mur południowo-zachodni. Odsłonięto tutaj bramę z zachowanymi gniazdami dla drewnianych zasuw wrót⁵³. Muru tego właściwie nie badano, a jego układ znany tylko z planów P. Dubruxa i z oparcia o niego badanych kwaterów mieszkalnych.

Bardzo ważne są dla nas plany wykonane przez P. Dubruxa w I połowie XIX wieku. Dzięki tym planom możemy spróbować zrekonstruować pełny system fortyfikacji Iluratonu. Nie dotrwały do naszych czasów dwie protejchizmy E i E₁ na północno-zachodnim zboczu wzgórza⁵⁴. Również widoczne na planie 2b pod literą C umocnienia przedpiersia linii południowo-zachodniej znajdujące się przed rowem mogły być zbudowane w pierwszej połowie III w. n.e. Zaznaczony na planie 3 literą O, zapełniony ziemią otwór może być wyjściem chodnika idącego z pomieszczenia L. P. Dubrux widział też mur kamienny w doli-

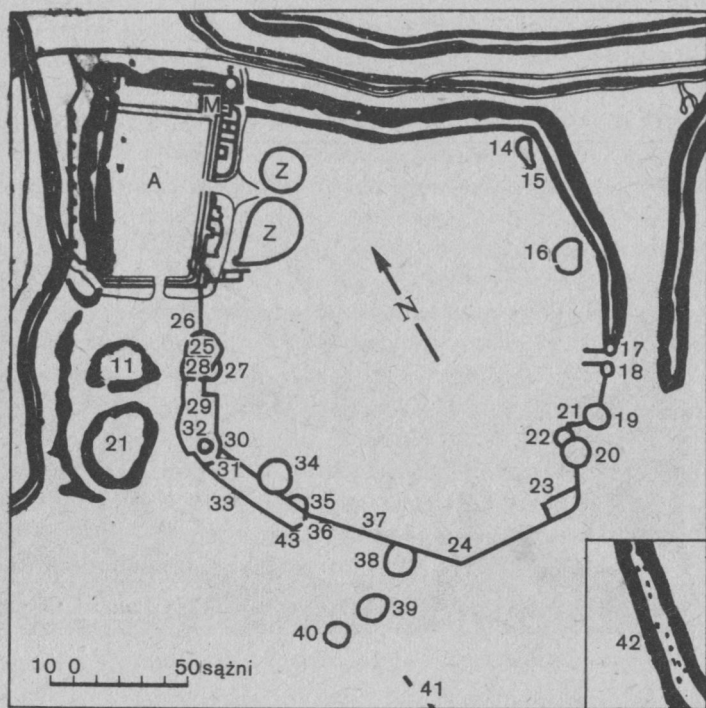
⁵⁰ Tamże, s. 26.

⁵¹ Tamże i n.

⁵² V.F. Gajdukevič, Raskopki Ilurata, Tiritaki, Mirmekija, KSIIMK 45, 1952, s.99.

⁵³ V.F. Gajdukevič, C.I. Kapošina, E.I. Levi, Ekspedicii Leningradskogo otdelenija IIMK v 1957 g. po antičnoj archeologii, KSIIMK 78 1960, s.86.

⁵⁴ V.F. Gajdukevič, Ilurat. Itogi archeologičeskich..., op. cit., s. 19 i n.

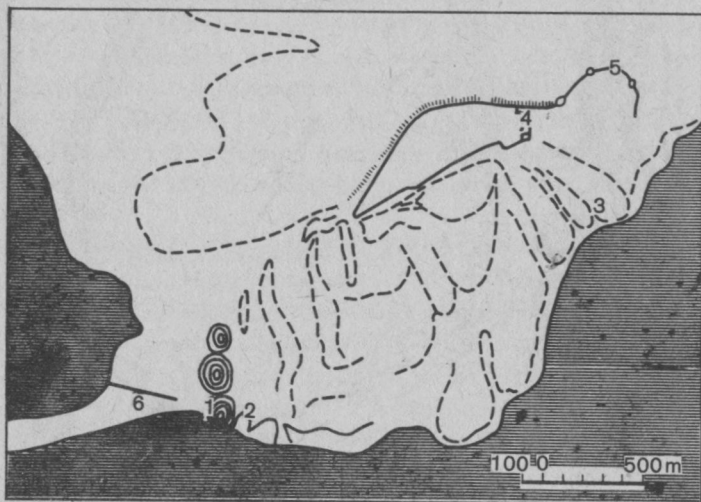
Rys. 6. Plan Iluratonu i najbliższej jego okolicy. Według: V.F. Gajdukevič, Iluraton za 1948-1953 gg, MIA 85, 1958, s. 12, ryc. 2.

nie rzeki szerokości 1,44 m, położony 3,2 m powyżej dna koryta rzeki. Być może, był to mur broniący brodu lub też mur oporowy chroniący przed wylewami rzeki zbocza wzgórza, na którym leżał Iluraton. Bieg murów południowo-zachodnich odtworzony został m.in. również na podstawie planów P. Dubruxa, ponieważ obecnie jest w dużej części rozebrany.

Kepoi

Miasto położone jest na wschodnim brzegu zatoki Tamańskiej, na północ od Fanagorii, w odległości 2 km na północ od przysiółka Sennaja, na dwu tarasach, z których niższy został w dużej części zalany przez morze. Wyższy taras położony jest 27 m n.p.m. Od północy i od północnego wschodu miasto jest oparte o zbocze wzgórza i o wał ziemny, od południowego wschodu graniczy z jarem, a od zachodu ogranicza go urwisty brzeg zatoki. Obecna powierzchnia miasta wynosi 8-9 ha, ale prawdopodobnie jego powierzchnia w I-II w. n.e. wynosiła 20-25 ha⁵⁵. Z umocnień miasta zachował się do wyso-

⁵⁵ N.I. Sokolskiĭ, Kepy, AG, s. 102.

Rys. 7. Plan góry Opuk: 1 - wykop "Zmiejnij Chołm"; 2 - wykop "Bieriegawoj"; 3 - wykop "Chołm - A"; 4 - cytadela; 5 - wschodni mur obronny; 6 - zachodni mur obronny. Według: I.T. Kruglikova, *Kimmerik v svete archeologičeskich issledovanij v 1947-1951 gg.*, MIA 85 1958, s. 224, ryc. 4.

kości 5,6 m wał ziemny, datowany na I w. n.e., stanowiący północną linię obronną⁵⁶. Szerokość wału u podstawy wynosi 8-10 m.

Kimmerion

Fortyfikacje miasta składały się z kilku linii obronnych. Twierdza, położona na północno-wschodniej części góry Opuk, miała mury do 4,26 m szerokości, o wątku cyklopi⁵⁷. Od północy, wschodu i południa chroniły ją wysokie, urwiste skały, a od zachodu dodatkowo otoczona jest rowem. W murze wschodnim twierdzy zachowały się fundamenty dwu baszt i bramy. Mur ten ma 144 m długości i 3 m szerokości⁵⁸. Od strony wewnętrznej wzmocniony jest basztami. U południowego krańca muru zachowały się fundamenty baszty na planie kwadratu o boku długości 4 m. Od północy do wewnętrznej części

⁵⁶ N.I. Sokolskij, *Raskopki gorodišča Kepy v 1961 g.*, KSIA 95, 1963, s. 57.

⁵⁷ I.T. Kruglikova, *Kimmerik v svete....*, op. cit., s. 221.

⁵⁸ I.B. Zeest, *Razvedočajnye raboty v Kimmerike*, KSIIMK 27, 1949, s. 54.

mur przylega cytadela, na planie prostokąta o murach szerokości do 5 m⁵⁹.

We wszystkich murach twierdzy były prawdopodobnie baszty, po których pozostały tylko ślady po podciosywaniu skał, o które je opierano. Z północno-wschodnim narożnikiem twierdzy łączy się wschodni mur obronny, dochodzący aż do morza. Długość tego muru w wątku cyklopiim wynosiła 500 m, a jego szerokość 2,5-3 m. Mur ten wzmocniony był 5 basztami. Do naszych czasów zachowały się jedynie podciosane skały stanowiące fundament baszt i nieliczne fragmenty muru graniczącego z twierdzą.

Zachodni mur miasta znany jest w całości tylko dzięki planom P. Dubruxa i planowi wojskowego kartografa Rjabowa z 1852 r.⁶⁰. Mur ten łączył brzeg jeziora Elken (dawnego zalewu, nad którym leżał port) z miastem rozłożonym na trzech otaczających górę Opuk wzniesieniach, między zachodnim skłonem gór a jeziorem. Mur wzniesiony w wątku cyklopiim zachowany jest w części zachodniej do wysokości 0,8 m i widoczny na długości 290 m, przy szerokości 2,5 m. Część wschodnia, łącząca się z murami miejskimi, nie jest zachowana. Od północy miasta bronił wzmocniony basztami mur, którego fragment zachował się w dolinie między wzgórzami a skłonem góry Opuk⁶¹. Mur ten być może łączył się z południowo-zachodnią częścią twierdzy. Centralna część miasta, położona na tzw. Wielkim Hełmie, otoczona jest również przez mur o wątku cyklopiim. Powierzchnia całego umocnionego rejonu wynosi 3 km². Czas budowy umocnień przypada na I w. p.n.e. - I w. n.e.⁶². Obszar portu był prawdopodobnie broniony osobnym murem.

Kytaion

Powierzchnia miasta wynosiła 4,5 ha⁶³. W I w. n.e. południowa linia obrony otrzymała nowy mur⁶⁴. Odsłonięto fragment tego muru na długości 6 m, biegnącego z południowego zachodu na północny wschód. Wątek muru jest zróżnicowany, kamienie zaś nie obrobione lub lekko ociosane od strony licowej. Mur zachowany do wysokości 2,8 m i szerokości 1,8 m zbudowano w odległości 15 m przed murami wcześniejszymi. W II-III w. n.e. mury wcześniejsze wzmocniono do łącznej szerokości 5,5 m⁶⁵.

Myrmekion

W drugiej połowie I w. p.n.e. prawdopodobnie rozebrano starszy mur i

⁵⁹ I.T. Kruglikova, *Kimmerik v svete...*, op. cit., s. 221 i dalej.

⁶⁰ Tamże, s. 220.

⁶¹ Tamże, s. 245.

⁶² Tamże, s. 221.

⁶³ I.T. Kruglikova, *Goroda Bospora v III w. n.e.*, op. cit., s. 73.

⁶⁴ S.S. Bessonova, I.A. Molev, *Raskopki Kiteja*, AO 1972, s. 259.

⁶⁵ V.D. Blavatskij, *Antičnaja archeologija*, s. 202.

odtąd, węgiel P. Dubruxa, jedyną obroną miasta był wał ziemny⁶⁶, otaczający obszar 7-8 ha⁶⁷.

Nymfaion

Miasto to prawdopodobnie nie zmieniło istniejących poprzednio umocnień, które pełniły swoją funkcję w pierwszych wiekach naszej ery⁶⁸.

Tanais

Tanais położony jest między wsią Sinjawka a wsią Niedwigowka na prawym brzegu północnego ramienia delty Donu, zwanego Martwym Dońcem⁶⁹. Miasto założone jest na planie prostokąta o bokach 225 x 224 m, orientowanych według stron świata. Tanais powstał w III w. p.n.e., ale, według informacji Strabona⁷⁰, należał bądź do Bosforu, bądź do niezależnych Meotów. Dopiero Farnaces włączył na stałe Tanais i wybrzeże wschodnie Morza Azowskiego do Bosforu. Z zachowanej inskrypcji na bazie posągu Aspurgosa dowiadujemy się⁷¹, że król ten panuje m.in. nad Tanaitami. Dążenie Tanaisu do niezależności wobec Bosforu spowodowały, że Polemon zdobył miasto w końcu I w. p.n.e. i być może, nakazał zniszczenie murów obronnych⁷². Nowe mury obronne Tanais otrzymuje od końca I w. n.e.⁷³.

Wschodnia linia umocnień (wykop II)⁷⁴. Narożna baszta północno-wschodnia odsłonięta została w XIX w. przez P.M. Leontjewa i nie zachowała się do naszych czasów. Wykop II założono u północnego narożnika. Odsłonił on 19 m kurtyny dochodzącej do południowej baszty narożnej, zachowanej do wysokości 2,2 m i mającej 2,3 m szerokości. Od strony miasta, w odległości 1,5-2 m od muru, odsłonięto ścianę nr 20 pomieszczenia B z II-III w. n.e. Ściana ta, pierwotnej długości około 13 m, odkryta została na długości 10 m, przy zachowanej wysokości do 1,8 m. Przestrzeń między ścianą a murem kurtyny zapełniały glina, gruz i śmieci. Zasyp ten datowany jest na koniec I w. n.e. - początek II w. n.e.⁷⁵. W ten sposób niewielkim nakładem pracy i kosztów poważnie wzrastała szerokość muru. Natomiast mur na południowej, odsłoniętej części kurtyny został całkowicie wybrany i nie zachował się do naszych czasów.

Południowa linia obrony. Południowo-wschodnia baszta narożna, odsłonięta w XIX w., nie zachowała się do naszych czasów. P.I. Chicunow badał w

⁶⁶ E.G. Kastanajan, Period pozdnego ellenizma v istorii gorodov Bospora, PISPAE, s. 214.

⁶⁷ I.T. Kruglikova, Goroda Bospora v III w. n.e., op. cit., s. 73.

⁶⁸ N.L. Grač, Raboty Nimfejskoj ekspedicii, AO 1969, s. 273.

⁶⁹ M. Bernhardt, Sprawozdanie z objazdu strefy archeologicznej ZSRR, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, IV, 1959, s. 26.

⁷⁰ Strabo. XI, 2. 11.

⁷¹ IOSPE II, 36.

⁷² V.F. Gajdukevič, Bosporanische Reich, s. 329.

⁷³ Tamże, s. 413.

⁷⁴ D.B. Šelov, Tanais i Nižnij Don, s. 41.

⁷⁵ Tamże, s. 44.

XIX w. basztę flankującą bramę południową. Z baszty tej również nie się zachowało do naszych czasów⁷⁶. W centralnej części linii P.M. Leontjew odsłonił w 1853 r. bramę miejską⁷⁷. Była to prawdopodobnie główna brama, wychodząca na port leżący nad Martwym Dońcem, w odległości około 200 m przed bramą. Znalezione inskrypcje o odremontowaniu murów miejskich za panowania Reskuperisa III⁷⁸ i wrót miejskich za Kotysa III⁷⁹. W czasie prac natknięto się na podziemny chodnik idący od bramy w stronę rzeki. Długość chodnika wynosiła około 200 m, a wysokość sięgała 1,8 m. Cały chodnik wyłożony był płytami. Tędy prawdopodobnie ludność miasta w czasie oblężenia czerpała wodę z rzeki⁸⁰. Zachodnią część linii południowej odsłonięto w czasie prac na wykopie IV. Odkryty fragment kurtyny ma łączną szerokość 4,5 m. Od strony miasta bezpośrednio do muru przylegały zabudowania mieszkalne⁸¹.

Zachodnia linia obrony. Przebieg tej linii obrony wyjaśniono dzięki założeniu wykopów IV i VI. Od narożnika południowo-zachodniego w stronę północną mur badano na wykopie IV. Stwierdzono m.in., że w początkach II w. n.e. rozebrano domy, które zalegały nad murami hellenistycznymi⁸². Odbudowano mur starszy nr 5, oparty o skałę i od strony zewnętrznej dobudowano wzmacniający mur nr 16 szerokości 2-2,4 m, co w sumie dało łączną grubość muru zachodniego 4-4,5 m. Odsłonięto w sumie na tym wykopie 40 m muru zachodniego wraz z narożną basztą I, południowo-zachodnią. Baszta ta wzniesiona został nad starszą basztą hellenistyczną. Założona jest ona na planie prostokąta o wymiarach 8,4 x 8 m. Pomieszczenie basztowe ma wymiary 3,5 x 3 m. Baszta ta istniała do końca II w.n.e., kiedy ją rozebrano i zbudowano nową, położoną trochę dalej na północ.

Nowa baszta II wysunięta jest o 7 m przed kurtyny. Zachowały się z niej tylko 3 ściany. Długość zewnętrznej ściany wynosi 9,4 m, a grubość ścian baszty waha się od 2,5 do 3 m. Pomieszczenie basztowe ma wymiary 3,5 x 4,1 m. Czas powstania baszty II określa się na początek III w. n.e.⁸³.

W centralnej części zachodniej linii obronnej założono wykop VI. Odsłonięto tutaj mur na długości 30 m. Mur nr 118 pochodzi z końca I w. n.e.-początku II w. n.e., a jego szerokość wynosi 2,4-2,9 m⁸⁴. W końcu II w. n.e. ten fragment muru przebudowano, tworząc m.in. furtkę długości 2,75 m, szerokości zewnętrznej 1,3 m i szerokości wewnętrznej 1,7 m. W po-

⁷⁶ Tamże, s. 48.

⁷⁷ Tamże, s. 47.

⁷⁸ IOSPE II, 431.

⁷⁹ IOSPE II, 432.

⁸⁰ D.B. Selov, Tanais i Niżnij Don, s. 52.

⁸¹ Tamże, s. 15.

⁸² Tamże, s. 14.

⁸³ Tamże, s. 15.

⁸⁴ Tamże, s. 26.

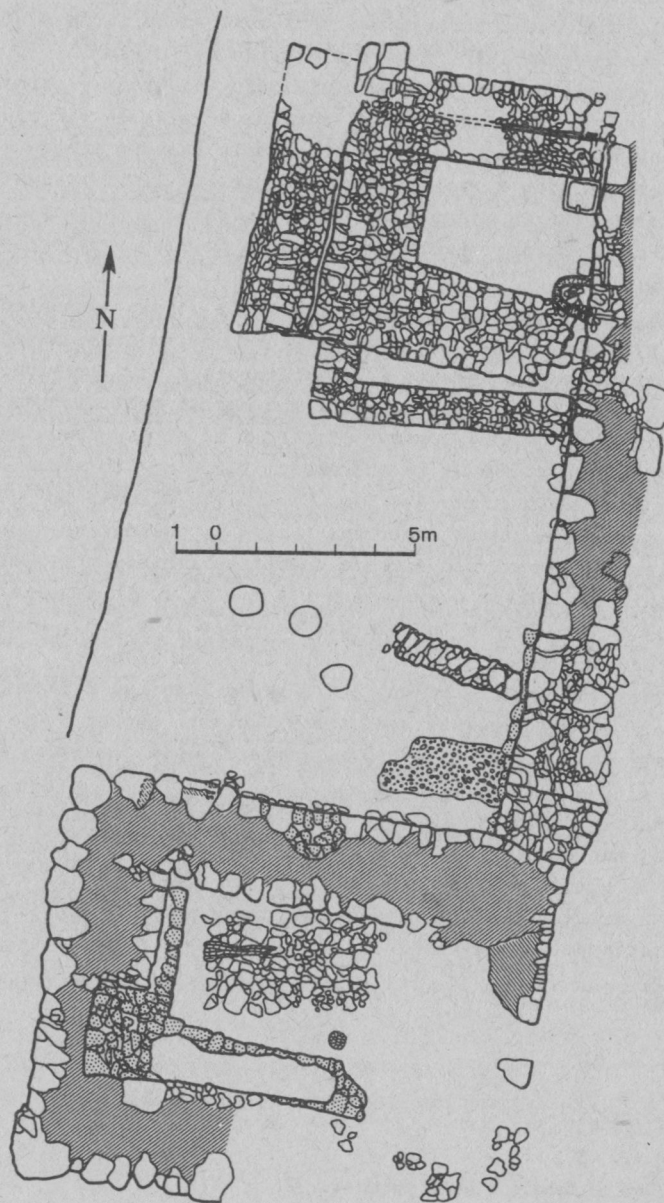

Рис. 8. Tanais. План мѹру оборонного и башт III и IV з II-III в. н.е. Вѹдѹг: D. B. Se-
lov, Tanais i Nižnyj Don v pervye veka našej ery, Moskva 1972, s. 8.

blizu furtki odkryto przykrywającą ją płytkę ze znakiem Roimetalkesa⁸⁵. Furtka flankowana jest przez basztę III, centralną basztę zachodniej linii murów. Została ona zbudowana w początkach II w. n.e., na planie prostokąta o wymiarach 8,3 x 9 m, przy szerokości ścian 1,6-2 m.

Na przełomie II i III w. n.e. baszta została rozebrana lub może zburzona, a na tym samym miejscu postawiono nową basztę III. Baszta ta jest największą ze znanych nam baszt Tanaisu. Założona została na planie prostokąta o bokach 11,6 x 13 m, a zachowana szerokość fundamentów ścian sięga 3 m.

Na północ od baszty III, w odległości 12 m, odsłonięto basztę IV. Została ona zbudowana w początkach II w.n.e. i po wielokrotnych przebudowach służyła obronie Tanaisu aż do jego upadku w połowie III w.n.e. Basztę IV założono na planie prostokąta o wymiarach 6,7 x 8,6 m i szerokości ścian 1,2 m. Pożar, który zniszczył ją w drugiej połowie II w. n.e.⁸⁶, spowodował rozebranie baszty i wybudowanie na tym samym miejscu nowej baszty IV, o podobnych wymiarach jak poprzednia, ale o ścianach szerokości 2,4 m. Od strony zachodniej do baszty dobudowano 3 skarpy kamienne, aby zapobiec osuwaniu się ścian do rowu obronnego. Ponieważ baszty III i IV leżą blisko siebie, jest prawdopodobne, że istniała między nimi brama⁸⁷. Za istnieniem w tym miejscu bramy miejskiej może też przemawiać znaleziony od strony miasta bruk wykonany z ułamków dachówek. Obok przypuszczalnego miejsca bramy znaleziono inskrypcję informującą, że w 229 r., za panowania Kotysa III, wzniesiono bramę miejską. Od strony wewnętrznej muru biegła ulica strategiczna wybrukowana ułankami ceramicznymi o zachowanej szerokości 1,5-2 m⁸⁸. Z ulicy tej po schodach szerokości 1,3 m schodziło się do miasta.

Stwierdzono, że od strony północnej, wschodniej i zachodniej miasto otoczone było rowem⁸⁹. Z powodu złego stanu zachowania południowej linii miasta trudno jest stwierdzić, czy i z tej strony biegł rów obronny. Na wykopie VI zbadano fragment rowu biegnącego przed linią zachodnią murów⁹⁰. Rów ten powstał przez zaadaptowanie istniejącego tutaj naturalnego jaru. Dolna część rowu wyciosana została w skale od głębokości 3,5-4 m przy maksymalnej głębokości 7-8 m. Szerokość rowu przy dnie wynosi 6-6,5 m, a na powierzchni 10-13 m. Wschodni stok nachylony jest pod kątem 70°, a stok zachodni pod kątem 50°. Rów ten zbudowany został w początkach II w. n.e. i, być może, w II w. n.e. zapełniony był wodą⁹¹.

⁸⁵ Tamże, s. 27.

⁸⁶ Tamże, s. 34.

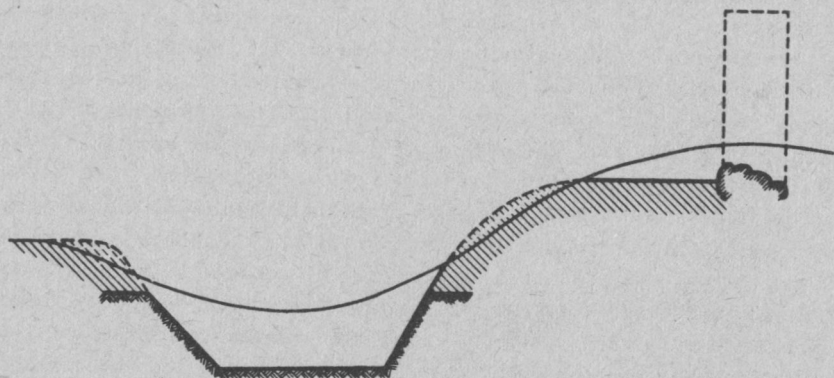
⁸⁷ A.I. Boltunova, Fragmenty nadpisi o stroitelstve v Tanaisie, KSIA 143, 1975, s. 49.

⁸⁸ D.B. Selov, Tanais i Niżnij Don, s. 35.

⁸⁹ V.F. Gajdukevič, Bosporanische Reich, s. 249.

⁹⁰ D.B. Selov, Tanais i Niżnij Don, s. 34 i dalej.

⁹¹ D.B. Selov, Tanais. Poterjannyj i najdenyj gorod, Moskva 1967, s. 122.

Rys. 9. Tanais. Przekrój rowu obronnego z II-III w. n.e. Według D.B. Šelov, Tanais i Niżnyj Don v pervye veka našej ery, Moskva 1972, s. 33.

Z terenu Tanais pochodzi szereg inskrypcji świadczących o licznych przebudowach linii obronnych⁹².

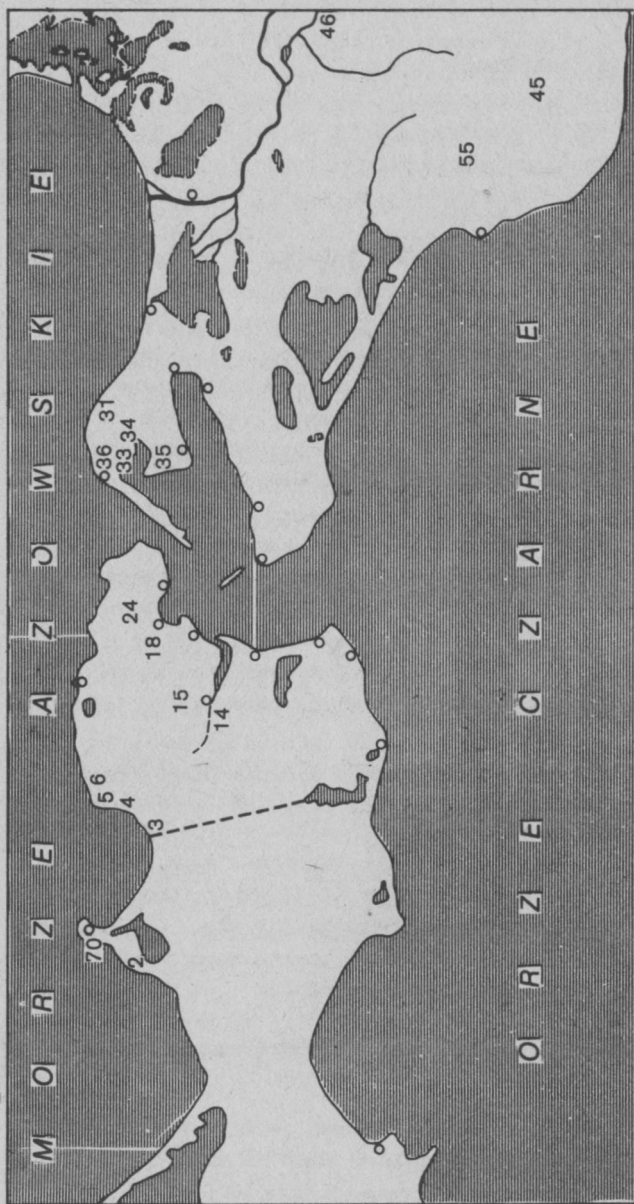
Tiritake

Powierzchnia miasta wynosiła 4,5 ha⁹³. Wcześniejsze umocnienia, po wzmocnieniu i przebudowie, służyły również w tym okresie⁹⁴. Baszta I otrzymała dodatkowy mur nr 56 szerokości 1,25 m i długości 6,36 m. Drugą ze ścian baszty wzmocnił mur nr 58, długości 5,13 m i szerokości 1,11 m. Na wykopie XXI odsłonięto mur nr 2, szerokości 1,65 m, zachowany do wysokości

⁹² A.I. Boltunova, Novaja stroitel'naja nadpis iz Tanaisa, AIKSP, s. 51 i n.

⁹³ I.T. Kruglikova, Goroda Bospora v III v. n.e., op. cit., s. 73.

⁹⁴ J.J. Marti, Gorodskie krepostnye steny Tiritaki i prilegajuscij kompleks rybozasoločnych vann, MIA 4, 1941, s. 16.

Rys. 10. Bosfor Kimmeryjski; 2 - Semjenowka; 3 - Nowo-Otradnoje; 4 - Zołotoje; 5 - Zołotoje Wastocznoje; 14 - Michujsjowka; 15 - Tasunowo; 18 - Kul-Oba; 24 - Góra Temir; 31 - Kuczugury; 33 - Bateriejka I; 34 - Bateriejka II; 35 - Kamien-
naja Bateriejka; 36 - Illiczewo; 45 - Rajewskoje; 46 - Batariejnyj; 55 - Raszawjet; 70 - Myssowoje, Weding; I. T. Kruglikowa, Seiskoe
chozjajstwo Bospora, Moskwa 1975, s. 16, rys. 1

0,85 m z I-II w. n.e. i mur nr 3 z II-III w. n.e., wzmacniający kurtynę na wschód od baszty⁹⁵.

Zachowane fortyfikacje osad bosporańskich

Osady na półwyspie Kerczeńskim

Semjenowka. Osada ta, o powierzchni 1,5 ha⁹⁶, położona jest na brzegu Morza Azowskiego, 52 km na północny zachód od Kerczu, zajmując skaliste wzgórze wysunięte w małą zatoczkę. W końcu I w. p.n.e. - początku I w.n.e., osada została umocniona i dotrwała do III w. n.e.⁹⁷. Zbadano część murów linii wschodniej i południowej⁹⁸.

Linia wschodnia: odsłonięto 23 m kurtyny idącej od baszty nr 143 do bramy. Mur 82 tworzący kurtynę o kierunku z północno-wschodniego na południowo-zachodni, szerokość 1,75-2 m, zachowany jest do wysokości 1,78 m. Mur ten datowany jest na początek I w. n.e. W północnej części kurtyny znajduje się brama szerokości 2,2 m, flankowana przez dwie baszty: basztę południową szerokości 4,1 m i długości ze wschodu na zachód 5,15 m oraz przez basztę północną, całkowicie wybraną, przypuszczalnej długości około 5 m. Za basztą północną mur jest całkowicie wybrany. W I w. n.e. kurtynę wschodnią wzmocniono. W części południowej zbudowano basztę czworokątną o zachowanej ścianie nr 143 szerokości 2,5 m. Jednocześnie kurtynę wzmocniono prawdopodobnie do szerokości 3 m, ponieważ taką szerokość ma mur zachowany w południowo-wschodniej części narożnika. W III w. n.e. kurtynę ponownie wzmocniono, budując mur nr 82a, szerokości 1,5 m, w odległości 0,5-1 m przed murem nr 82 i w odległości 3 m przed basztą południową. Przeszczerń między murami zapełniono prawdopodobnie ziemią, co dało w sumie szerokość 4,5 m.

Linia południowa: odkryto fragment muru nr 70 idącego od południowo-wschodniego narożnika na zachód po zboczu wzgórza. Odsłonięty mur ma długość 11,85 m, szerokość 2,1-2,25 m, a zachowany jest do wysokości 1,75 m. Mur ten zbudowany w końcu I w. p.n.e. - początku I w. n.e.⁹⁹. W I w. n.e., w czasie przebudowy linii obronnych, mur nr 70 wzmocniono od strony zewnętrznej dodatkową ścianą licową do szerokości 3 m.

Nowo-Otradnoje. W II-III w. n.e. dolna partia muru północno-wschodniego została zasypana grubą warstwą śmieci i popiołu, a od zewnętrznej strony nasyp ten oblicowano murem glinianym grubości 1 m, idącym ukośnie do mu-

⁹⁵ V.F. Gajdukevič, Raskopki Tiritaki i Mirmekija ..., op. cit., s. 162.

⁹⁶ I.T. Kruglikova, Goroda Bospora v III v. n.e., op. cit., s. 74.

⁹⁷ I.T. Kruglikova, Itogi semiletnich raskopok poselenija u d. Semenovki, KSIA 95, 1963, s. 50 i n.

⁹⁸ I.T. Kruglikova, Raskopki poselenija u derevni Semenovki, MIA 155, 1970, s. 6 i n.

⁹⁹ Tamże, s. 7.

ru¹⁰⁰. Mur gliniany wzmocniony był od zewnątrz bryłkami wapienia średniej wielkości. Mur północno-zachodni wzmocniono przez wzniesienie w odległości 2 m przed nim muru kamiennego, a przestrzeń między nimi wypełniono śmieciami i popiołem. Wjazd w III w. n.e. znajdował się w południowo-zachodnim murze u zachodniego narożnika i miał obmurowanie z ciosów kamiennych.

Osada na przylądku Zjuk, koło wsi Myssowaja: położona jest na skalistym cyplu o stromych i wysokich zboczach, daleko wysuniętym w Morze Azowskie. Z lądem cypel połączony był wąskim przesmykiem. Osada otoczona była murem kamiennym o dużym wątku z dobrze obróbnionych kamieni, zbudowanym w I w. n.e. i pełniącym swoje funkcje aż do IV w. n.e.¹⁰¹. Być może tutaj właśnie leżało miasto Zenonos Chersonesos¹⁰².

Osada na przylądku Zmjejnym: położona jest na skalistym cyplu na zachodnim wybrzeżu Cieśniny Kerczeńskiej, w odległości 5 km na wschód od Kerczu. W obrywie zbocza widoczne są fundamenty baszty o dobrze zachowanej ścianie północno-zachodniej, szerokości 2 m. Z pozostałych ścian baszty widoczne są tylko pojedyncze ściany lińcowe. Materiał archeologiczny datuje tę osadę na pierwsze wieki naszej ery¹⁰³.

Michajłowka. Osada założona na planie prostokąta leży na wzgórzu w odległości 18 km na zachód od Kerczu, między wsią Michajłowka a szosą Kercz-Teodozja. Od strony zachodniej i północnej wzgórze opływała kiedyś rzeczka. Całe osiedle zajmowało obszar około 10,2 ha¹⁰⁴. W drugiej połowie I w. p.n.e. - początku I w. n.e. zbudowano pierwsze mury obronne. Twierdzę założono na planie czworokąta o bokach około 29 m długości. Mury mają 2,3 m szerokości i zachowane są do wysokości 2 m. Po pożarze w I w.n.e. zbudowano w II-III w. n.e. nową twierdzę na planie czworokąta o bokach długości około 36 m. Mur tej twierdzy biegł po zboczach wzgórza i zbudowany on został z większych kamieni niż mur wcześniejszy, ale o mniej starannej obróbce. Wysokość muru wynosiła około 3 m i zwieńczyło go blankowanie wysokości 1,2 m¹⁰⁵. Zęby blankowania zbudowane były ze starannie obrobionych płyt wapienia o szerokości górnej 0,4 m i dolnej 0,5 m. Na każde 5 m muru przypadały 3 zęby blankowania. Od strony zewnętrznej mur wzmocniono nasypem ziemnym obłożonym kamieniami. Nasyp ten biegł pod kątem ostrym do murów o długości skłonu 1,5 m. W centrum południowej linii obronnej odkryto bramę o dwu wrotach odległych od siebie o 6,8 m. Prawdopodobnie wrota zewnętrzne pochodzą z czasów budowy większej twierdzy, a wrota wewnętrzne są z okresu wcześniejszego.

¹⁰⁰ I.T. Kruglikova, Selskoe chozjajstvo Bospora, Moskwa 1975, s. 121 i n.

¹⁰¹ I.T. Kruglikova, Novye dannye ob istoričeskoj geografii krymskogo pėbereżja Azovskogo Morja, SA 28, 1958, s. 225.

¹⁰² V.F. Gajdukevič, Bosporanische Reich, s. 202.

¹⁰³ E.G. Kastanajan, Raboty porfajnskogo otrjadā Bosporskoj ekspedicii, AO 1971, s. 335.

¹⁰⁴ B.G. Peters, Raskopki antičnogo poselenija v vostočnom Krymu, AO 1971, s. 348.

¹⁰⁵ Tamże, s. 349.

Tasunowo. Osada o powierzchni 5 ha¹⁰⁶ położona jest na skalistym wzniesieniu o prawie horyzontalnym szczycie, na wschód od środkowej części wału II. Strome zbocza wysokości 10–20 m otaczają osadę od północy, zachodu i południa. Od strony wschodniej płytkie siodło oddziela osadę od drugiego wzniesienia. Osada istniała od I w. n.e.¹⁰⁷ i prawdopodobnie spełniała rolę garnizonu dla środkowej części wału II.

Umocniona budowla typu villa rustica na górze Temir położona jest w odległości 8 km na północny wschód od Kerču, założona została na planie kwadratu o boku równym 42,5 m. Mury zewnętrzne mają szerokość 2, 13–2,4 m. Budowla ta powstała w końcu I w. p.n.e. i istniała do III w. n.e.¹⁰⁸.

Zołotoje. Osada datowana na I–IV w. n.e., o powierzchni 0,6 ha, położona jest na brzegu Morza Azowskiego, w odległości 8 km na wschód od sioła Zołotoje. Osada ma dobrze zachowany system umocnień złożony z murów i baszt¹⁰⁹.

Osady na półwyspie Tamań i w dorzeczu rzeki Kubań

Batarejka I. Osada ta leży na wzniesieniu wysokości 8,5 m n.p.m., na zachód od stacji Saporożskiej, na północnym brzegu zatoki Denskiej, 21 km od południowo-zachodniego skraju wsi Batarejka¹¹⁰. Pallas w 1794 r. widział jeszcze całą osadę otoczoną dookoła murem. Od tego okresu dużą część osady pochłonęło morze. Obecnie ma ona kształt trójkąta opartego podstawą długości 70 m o brzeg morza. Największa szerokość z południa na północ sięga 40 m. Wykopiska archeologiczne prowadzono w zachodniej części osady, nad urwiskiem brzegowym. Odsłonięto tutaj fragment murów twierdzy zajmującej tylko część osady. Mur ten szedł z południa na północ z 20° odchyleniem na wschód. Od strony zewnętrznej odsłonięto drugi mur, również w opus testaceum, szerokości 2,7 m, co dało łączną szerokość muru 4,9 m. Mur ten miał przypuszczalną wysokość około 6,5 m. Zbudowano go na wale ziemnym, którego szerokość przy murze wynosiła, 3,7 m, a u podstawy 8 m. Za wałem znajdował się przypuszczalnie rów. W odległości 42 m na wschód od odsłoniętego muru widoczny jest na powierzchni drugi mur. Wielkość twierdzy jest nieznana, a czas jej powstania przypada na I połowę I w. n.e.

Batarejka II. Osada położona jest na wzniesieniu w północno-wschodniej części półwyspu Tamańskiego, w centrum wsi Batarejka. Wzniesienie oddalone jest o 300 m od północno-wschodniego brzegu zatoki Denskiej. Osada zbudowana na

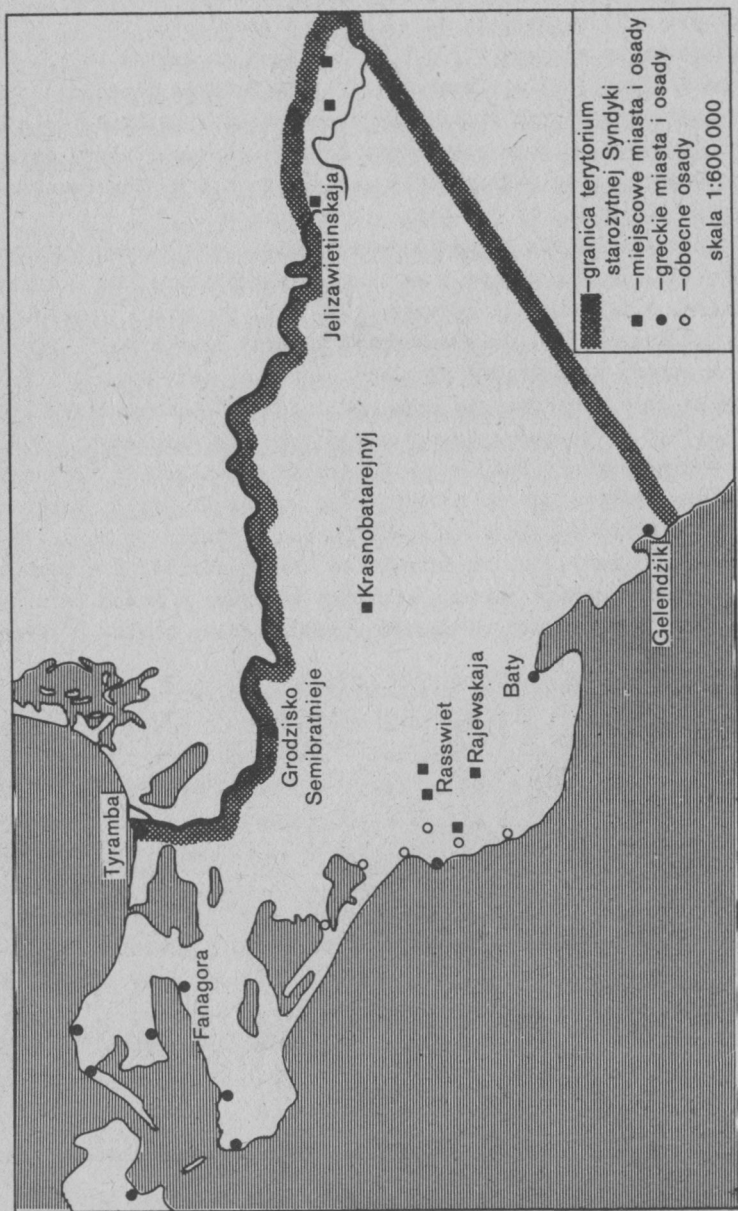
¹⁰⁶ V.D. Blavatskij, Antičnaja archeologija, s. 127.

¹⁰⁷ V.D. Blavatskij, D.B. Šelov, Rozvedki na Kerčenskom poluostrove, KSIIMK 58, 1955, s. 102.

¹⁰⁸ V.D. Blavatskij, Zemledelie, s. 127.

¹⁰⁹ A.A. Maslennikov, L.A. Berdnikova, Raskopki v rajone s. Zolotoe na Kerčenskom poluostrove, AO 1976, s. 333.

¹¹⁰ N.I. Sokolskij, Krepost na gorodišče u chutora Batarejka I, SA 1, 1963, s. 179 i n.

Rys. 11. Starożytna Syndyka. Według Ju. S. Kruškol, Drevnjaja Sindika, Moskva 1971, mapa s. 2

planie prostokąta o bokach 60 x 40 m, mury w opus testaceum datowane na I w. p.n.e.¹¹¹.

Mur północny: odsłonięto narożną basztę północno-wschodnią o ścianach zewnętrznych szerokości 3 m i ścianie-pylonie umieszczonym od strony południowej, szerokości 1,95 m. Wejście do baszty ma szerokość 1,05 m, a pomieszczenie basztowe ma wymiary 4,2 x 3,55 m. Idąca na zachód od tej baszty kurtyna ma długość 13,7 m i szerokość 2,7 m. Kurtyna dochodzi do środkowej baszty północnej, przy której zachowana jest do wysokości 4 m. Baszta ta założona jest na planie czworokąta o długości zewnętrznej ściany 6,8 m, szerokości 1,85 m, przy zachowanej wysokości do 4,5 m. Pomieszczenie basztowe ma wymiary 3,4 x 3,4 m.

Mur wschodni: narożna baszta południowo-wschodnia. jest bardzo zniszczona, ale wydaje się, że jej budowa i wymiary są anologiczne do baszty północno-wschodniej, a tylko pylon ma szerokość 3 m. Kurtyna wschodnia idąca na północ zachowana jest do wysokości 4 m, przy szerokości 2,8 m. Do tej kurtyny od strony zewnętrznej przylega skarpa o szerokości u podstawy 1,9 m. Skarpa nachylona jest do muru pod kątem 70° i dochodziła do niego na wysokości 5,5 m, a więc wysokość murów była nie mniejsza niż 10 m. Być może, skarpa została dobudowana w okresie późniejszym¹¹². Szerokość twierdzy od muru północnego do południowego wynosi 27,5 m. Twierdza miała 6 baszt, tj. 4 narożne i po 1 na środku każdego dłuższego boku, wysuniętych przed kurtyny na 1,5 m. Umocnienia te uległy zagładzie w początkach II w. n.e. Na zniwelowanym terenie starszej twierdzy w końcu II i początku III w. n.e. odbudowano mury w opus testaceum według linii starszych umocnień.

Iliczewka. Osada ta położona jest w północno-zachodniej części półwyspu Tamańskiego, w odległości 1,5 km na północny wschód od podstawy mierzei Czuszka, kilkaset metrów od 20-metrowego urwistego brzegu zatoki Denskoj. Osada zajmuje obszar 400 x 400 m, obejmując kilka wzgórz. Centralne wzgórze o wymiarach 100 x 100 m, z silnie uwypuklonym narożami i bokami, otoczone jest pozostałościami rowu¹¹³. Twierdzę i część osady otaczał wał ziemny zbudowany na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e., który w ostatnim okresie istnienia umocnień przestał pełnić swoją funkcję militarną¹¹⁴. Odsłonięto 3 m zachodniego muru zachowanego do wysokości 1,9 m, szerokości 2,4 m. Mur ten był kiedyś szerszy, ale jego część zajmuje budynek z IV w. n.e. Materiał archeologiczny wskazuje na powstanie twierdzy w I w. p.n.e. i jej istnienie do początków II w. n.e. Być może, tutaj leżał Achilleion¹¹⁵.

Kuczugury II. Osada ta położona jest w odległości 1 km na południe od

¹¹¹ N.I. Sokolskij, Raskopki v severo-zapadnoj časti Tamanskogo poluostrova, AO 1965, s. 127.

¹¹² N.I. Sokolskij, Krepost na poselenii Batarejka II, KSIA 109, 1967, s. 113.

¹¹³ N.I. Sokolskij, Iličevskoe gorodiščę, SA 4, 1966, s. 126.

¹¹⁴ E.J. Nikolaeva, Raskopki Iličevskogo gorodiščę, AO 1975 s. 142.

¹¹⁵ V.F. Gajdukevič, Bosporanische Reich, s. 218.

chutoru Kuczugury, nad brzegiem Morza Azowskiego, na półwyspie Montan. Założona została na planie prostokąta o bokach 140 x 110 m i istniała w tym miejscu od początku III w. p.n.e. do pierwszej połowy III w. n.e.¹¹⁶. Twierdza mająca mur obronny w opus testaceum wzmocniony basztami¹¹⁷, istniała od I w. p.n.e. po I w. n.e. Być może, jest to antyczny Kimmerikos¹¹⁸.

Patreum. Osada ta leży na wzgórzu, na północnym brzegu zatoki Tamańskiej w pobliżu wsi Garkuszi i cała otoczona jest rowem¹¹⁹. Mury twierdzy powstałej na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e. zbudowano w opus testaceum. Na początku II w. n.e. osada zostaje zburzona, a odbudowano ją na przełomie II/III w. n.e. Na stronie wschodniej mieści się brama szerokości 3,65 m obramowana dwoma pylonami o wymiarach 6,7 x 1,9 m. Mur przy bramie osiąga szerokość 3,6 m, przy normalnej jego szerokości równej 3 m.

"Za Rodinu". W początkach I w. n.e. twierdza zostaje odbudowana¹²⁰. Wał, rów i droga strategiczna odtworzone zostają bez zmian, chociaż podwyższono wysokość wału do 7 m. Wewnątrz fortyfikacji włączono w system umocnień tzw. rezydencję Chrisaliskona, poszerzając jej mury do 1,3 m, przez co mogła ona pełnić rolę wieży-cytadeli. Mury twierdzy zachowały się tylko w północno-wschodniej i wschodniej części umocnień, przy czym wydaje się, że tak naróża, jak i proste ciągi murów wzmocnione były basztami, z których dwie widoczne są w północnej części linii umocnień. Prawdopodobnie twierdza pełniła swoją funkcję jeszcze w II w. n.e.¹²¹.

Wały i umocnienia graniczne

Grodzisko w pobliżu chutoru Krasno-Batarejnowo. Położone jest na wschód od staniczki Warenikołowskiej w odległości 30 km na wschód od grodziska Semibratniewo. Było ono wschodnim umocnieniem granicznym państwa bosporańskiego, a jednocześnie wschodnią granicą Syndyki¹²². Materiał archeologiczny datowany jest na okres od IV w. p.n.e. po VII w. n.e.¹²³, co zdaje się potwierdzać przypuszczenie N.W. Anfimowa, że może to być miasto Gargaza¹²⁴. Na temat umocnień z okresu IV-I w. p.n.e. wiemy bardzo niewiele, dlatego bardzo pomocny jest materiał numizmatyczny i inskrypcje. Najwięcej monet i inskrypcji świadczących o wielkim znaczeniu tego umocnie-

¹¹⁶ M.M. Kublanov, K istorii aziatskiego Bospora, SA 29-30, 1959, s. 220.

¹¹⁷ N.I. Sokolskij, Issledowanija severo-zapadnoj časti Tamanskogo poluostrova, AO 1966, s. 79.

¹¹⁸ J.M. Desjatčikov, J.V. Černov, Raskopki gorodišča Kučugury, AO 1976, s. 96.

¹¹⁹ N.I. Sokolskij, R.A. Strycalina, Raskopki Patreja, AO 1968, s. 112.

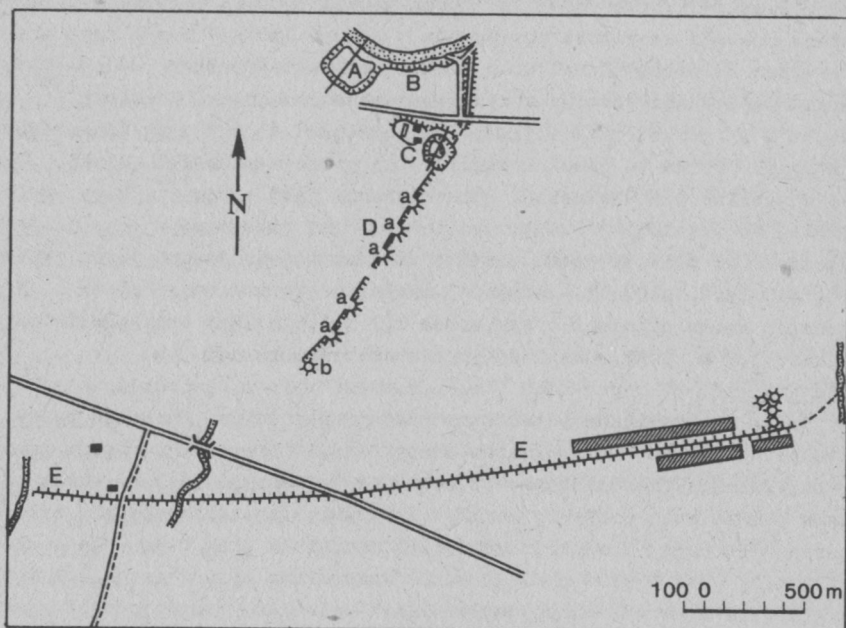
¹²⁰ N.I. Sokolskij, Architekturnyj ansambl na Tamanskom poluostrove, AO 1972, s. 145.

¹²¹ N.I. Sokolskij, Tamanskij tolos i rezidencija Chrisaliska, Moskva 1976, s. 52 i n.

¹²² V.P. Šilov, O rasselenii meotskich plemen, SA 1950, s. 120.

¹²³ V.D. Blavatskij, Antičnaja archeologija, s. 217.

¹²⁴ N.V. Anfimov, Drevnie poselenija Prikubanja, Krasnodar 1953, s. 45.

Rys. 12. Pan grodziska i wałów w pobliżu chutoru Batarejnowo: A - centralna część grodziska; B - osada; C - szaniec; D - druga rubież obronna; E - pierwsza rubież obronna; a-baszty; b-kurhan. Według V.P. Šilov, O rasselenii meotskich plemen, SA 14 1950, s. 114, ryc. 1

nia pochodzi z okresu I-III w.n.e. i dlatego można przypuszczać, że zachowane umocnienia pochodzą również z tego okresu¹²⁵.

Wschodnia granica Bosforu opierała się o bagna biegnące od Morza Azowskiego po środkowy bieg rzeki Kuban. Dalej na południe, na lewym brzegu Kubania, siedł wąski, kilkukilometrowy pas twardej ziemi. Właśnie ten pas ziemi, drogi wiodącej w głąb terytorium bosporańskiego, przegradzały umocnienia grodziska Krasno-Batarejnowo.

Linie fortyfikacji zbudowano na lewym tarasie rzeki Adaguma, lewego dopływu Kubania. Centralną część grodziska stanowiło umocnienie B, położone na owalnym wywyższeniu wysokości 10 m, z prostokątnym szczytem o bokach 165 x 150 m. Z trzech stron wzgórze otaczał wał obłożony kamieniami i otoczony rowem. Czwarta strona, północna, oparta była o wysoki, stromy brzeg Adagumy. Na wale zbudowano mur kamienny szerokości 1,75 m. Na południowej stronie cytadeli, w miejscu, gdzie prawdopodobnie znajdowała się brama, znaleziono płytę ze znakiem Sauromatesa II i inną płytę - ze znakiem króla Eupatora. Osada, której zachodnią część zajmowała cytadela, na północy oparta była o Adagumę. Wschodniej strony osady bronił mur i rów, które łączyły się z umocnieniami cytadeli. Od rowu cytadeli odchodził na połud-

¹²⁵ N. Zacharov, Pograniczne ukreplenie Bosporskogo gosudarstva na Severnom Kavkaze i Krasnobatarejnoe gorodišce, SA 2, 1937, s. 230.

niowy zachód wał D o długości 1046 m. Od wschodu, tj. wzdłuż zewnętrznej strony wału, biegł rów. Na wale było 5 półokrągłych występow "a", które mogą być pozostałościami po basztach. U piątego występu wał skręca na zachód i opiera się o kurhan Batarejka "b" wysokości 30 m, z szerokim rowem biegnącym wokół niego. Być może, kurhan ten spełniał w systemie obronnym podobną rolę jak Złoty Kurhan w wale I¹²⁶. Rów broniący tej części umocnień mógł być zapełniony wodą z Adagumy; do której dochodził. W odległości 0,5 km przed tym wałem zbudowano drugi wał, idący z północnego wschodu na południowy zachód, długości 3,7 km, rozciągający się między rzeczkami Psif i Nepetil, dopływami Adagumy. Według informacji ludności miejscowej wał przekraczał Psif i północno-wschodnim krańcem oparty był o bagna, a krańcem południowo-zachodnim zachodził za pierwszy wał i opierał się o Nepetil. Wał zachowany jest do wysokości 2,15 m, a wierzchnia szerokość wału dochodzi do 4 m. Przed wałem biegł rów, który mógł być zapełniony wodą z obu rzeczek. Wał ten mógł być również wzmocniony palisadami dość powszechnie stosowanymi w dorzeczu Kubania.

Wobec szczupłości danych trudno jest coś konkretnego powiedzieć na temat południowo-wschodniej granicy Bosforu. Pseudo-Scylax podaje¹²⁷, że między Gorgippą a Dioskurią były tylko dwa miasta hellenistyczne: Patus i Torik, położone blisko siebie i niedaleko od Gorgippy. O Patus jako o Batach wspomina Starabon¹²⁸ uważając, że tutaj dochodziła władza królów bosforańskich. Od Strabona wiemy też o odległości między Gorgippą a Batami, wynoszącej 70 km, co lokowałoby miasto na południowo-wschodnim brzegu Zatoki Noworosyjskiej, mniej więcej na miejscu współczesnego miasta Noworosyjsk. Co do położenia Torika trudno jest coś konkretnego powiedzieć, ale być może, położony był w okolicach zatoki Gelendżik.

Jedyną budowlą odkrytą w okolicach Noworosyjska, a mogącą stanowić fragment umocnień granicznych tego obszaru, jest budowla w osadzie położonej na wzgórzu, na lewym brzegu rzeki Cemes, w pobliżu wsi Władimirowki¹²⁹. Osada ta jest oddalona o 14 km na północny zachód od Noworosyjska. Odkopany materiał archeologiczny osady pochodzi głównie z początków naszej ery¹³⁰. Odkryto część budynku na planie prostokąta, tj. jego południowo-wschodnią ścianę długości 10,8 m, szerokości 1,65 m, zachowaną do wysokości 1,4 m. Mur zbudowany jest z obrobionych brył piaskowca o dużym wątku, przy czym szczególnie duże bryły, do 2 m długości, występują w narożach budynku o powierzchni 170 m². Budowla ta spłonęła w końcu I w. p.n.e. lub w pierwszej połowie I w. n.e.¹³¹. Być może jest to część fortyfikacji

¹²⁶ Tamże, s. 229.

¹²⁷ Ps-Scyl. Peripl. 72-74.

¹²⁸ Strabo, XI, 2, 14,

¹²⁹ I.B. Braśinskij, K istorii severo-vostočnogo Pričernomorja v antičnuju epochu, AIKSP, s. 66.

¹³⁰ N.A. Onajko, O rabote Novorossijskoj ekspedicii, AO 1971, s. 135.

¹³¹ N.A. Onajko, Rezultaty rabot Novorossijskoj ekspedicii v 1971-1972 g., KSIA 143, 1975, s. 83 i n.

chroniących wejście do Baty od strony doliny rzeki Maskag, drogi częstych najazdów koczowników.

Grodzisko Rajewskoje. Zadaniem grodziska była ochrona wschodnich granic Bosforu. Osada położona jest na północ od stacji Rajewskiej, na południe od rzeki Maskag wpadającej do limanu Anapskiego¹³². Grodzisko położone było na wysokiej równinie, o skłonie z północnego wschodu na południowy zachód, w kształcie prostokąta wydłużonego z południa na północ. Długość grodziska wynosiła 220 m, szerokość 180 m, a powierzchnia sięgała 4 ha. Mur obronny chroniący osadę został całkowicie rozebrany w latach 30-tych naszego wieku¹³³. Nic nie wiadomo o wcześniejszych umocnieniach, chociaż znaleziona w tym miejscu dachówka z imieniem Eumelosa zdaje się świadczyć o istnieniu osady już w IV w. p.n.e. Zachowane fragmenty najwcześniejszych murów pochodzą z I, II w. n.e.¹³⁴. Mur zbudowany był z płyt piaskowca o dużym wątku i oparty jest częściowo na skale, a jego szerokość dochodzi do 2 m. Od strony wewnętrznej mur obiegała ulica strategiczna wybrukowana płytami, zachowana bardzo fragmentarycznie na długości ze wschodu na zachód 1,5 m i szerokości 0,6 m. Pod brukiem zalega materiał archeologiczny z I-II w. n.e., co zdaje się świadczyć o przebudowie umocnień w II w. n.e.

W czasie podwodnych badań archeologicznych w rejonie mierzei Czuszka, badano obszar na południe od przypuszczalnej przeprawy przez cieśninę Kerceńską¹³⁵. Znaleziono tutaj m.in. ślady pali drewnianych podpierających pomost. Między wyspami Lisij i Krupinina odkryto mur kamienny o długości 700 m; szerokość zasypiska kamieni sięga 15 m. Trudno jest określić czas budowy tego muru i jego funkcję. Mur ten mógł być albo molem, albo też, przegradzając mierzęję z zachodu na wschód, mógł służyć jako bezpośrednia ochrona przeprawy.

Nie wyjaśniona jest sprawa lokalizacji wału, którego budowniczym miał być, według Strabona, Asandros¹³⁶, a którego długość wyniosła 67 km, wzmocnionego dodatkowo basztami. Wał Asandrosa próbuje się lokalizować w trzech miejscach.

Najstarsza, bo z końca XVIII w., jest próba lokalizacji wału w okolicach Teodozji¹³⁷. Według P.S. Pallas, wał V zbudowany przez Asandrosa przegradzał przesmyk Ak-Monajski; R. Szmidt lokalizował ten wał między osadą Rybacką a Teodozją¹³⁸. Niestety nigdy nie prowadzono w tej okolicy prac

¹³² N.A. Onajko, Raskopki Raevskogo gorodišča v 1955-1956 g., KSIIMK 77. 1959, s. 51.

¹³³ V.D. Blavatskij, Issledovanija Raevskogo gorodišča v 1954 g., KSIIMK, 77, 1959, s. 44.

¹³⁴ N.A. Onajko, O raskopkach Raevskogo gorodišča, KSIA 103, 1965, s. 129.

¹³⁵ B. G. Peters, O rabote Azovo-Cernomorskoj podvodnoj ekspedicii, AO 1967, s. 222.

¹³⁶ Strabo, VII, 4, 6.

¹³⁷ I.I. Babkov, K voprosu o mestonachozhdenii Asandrova vala, IADK, s. 283.

¹³⁸ R.V. Šmidt, K issledovaniju bosporskich oboronitelnych valov, SA 7, 1941, s. 268 i n.

archeologicznych i dlatego pieszy zwiad I. Babkova w roku 1949 i w roku 1952 jest właściwie do tej pory jedyną pełniejszą próbą badania tego obszaru. I. Babkow prześledził wszelkie proponowane do tej pory lokalizacje wału Asandrosa w okolicach Teodozji, których w sumie jest kilkanaście i nie natknął się na jakiegokolwiek ślady antycznych umocnień. Według autora zwiadu, proponując różne lokalizacje wału w tej okolicy, sugerowano się wzgórzami Parpaczkimi. Wzgórza te ciągną się z zachodu na wschód, a wał, o ile tutaj istniał, powinien mieć raczej kierunek z południa na północ. Jednak trzeba przyznać, że ze względów strategicznych i ze względu na warunki terenowe wał zlokalizowany w tym miejscu mógł niewątpliwie spełnić swoją rolę, chroniąc cały półwysep Kerczeński przed najazdami Scytów i Taurów.

Druga lokalizacja wału Asandrosa to wał VI, usytuowany na przesmyku Perekop między zatoką Perekopską a Siwaszem. Wał i biegnący przed nim od północy rów mają długość równą długości przesmyku, wynoszącą 8 km. Średnia wysokość wału wynosi 20 m, przy czym w wale widoczne są pozostałości umocnień pochodzących z wielu różnych okresów funkcjonowania tej linii umocnień¹³⁹.

Istnieje przypuszczenie, że w starożytności Dniepr miał dwa ujścia: jedno odpowiadające współczesnemu, a drugie wpadające do zatoki Perekopskiej, tworzące z Krymu wyspę¹⁴⁰. U Strabona znajdujemy informację, że Perekop miał według jednych informatorów 360 stadiów szerokości, a według innych tylko 40 stadiów¹⁴¹. Ta druga liczba mniej więcej odpowiadałaby długości istniejącego wału VI. Biorąc pod uwagę zbieżność długości wału Asandrosa podaną przez Strabona z podaną przez niego drugą liczbą, określającą szerokość Perekopu, nasuwa się wniosek, że wał Asandrosa to wał VI.

I ta hipoteza budzi jednak poważne wątpliwości. Wał ten, aby spełniać należycie swoje funkcje, musiałby mieć stały, potężny garnizon. Garnizon byłby jednak bardzo oddalony od rdzennych ziem bosforańskich, a tym samym pozbawiony możliwości szybkiego wsparcia w razie niespodziewanego ataku. Poza tym często walka stawałaby się obroną okrężną, ponieważ oprócz ataku czołowego od strony północnej niewątpliwie istniało zagrożenie od strony południowej, zajmowanej przez niepodległych Scytów. Również płytkie okoliczne limany nie stanowiły zbyt trudnej przeszkody dla konnicy, pomijając nawet sprawę okrążenia wału w czasie zimy po lodzie. Biorąc pod uwagę fakt, że nie zawsze stać było Bosfor na osadzenie stałej, bardzo licznej załogi złożonej z doborowych oddziałów gotowych przetrwać długotrwałe oblężenie, taka lokalizacja wału Asandrosa wydaje się być wątpliwa. Trzecim miejscem, gdzie najczęściej lokalizuje się wał Asandrosa, jest istniejący już od dawna wał II¹⁴², idący od jeziora Uzunlarskiego do Morza Azowskie-

¹³⁹ L.D. Dmitrov, *Perēkop. Rov i val*, Kiev 1940, s. 9.

¹⁴⁰ Tamże, s. 23.

¹⁴¹ Strabo, VII, 4, 1.

¹⁴² V.F. Gajdukevič, *Bosporanische Reich*, s. 199.

go. Być może Asandros odbudował ten wcześniejszy wał i stworzył system związanych z nim osad garnizonowych, którą to koncepcję rozwinęto w wiekach następnych.

Ogólna rekonstrukcja systemu obronnego od
połowy I w. p.n.e. do połowy III w. n.e.

W przeciwieństwie do okresu wcześniejszego, w tym czasie można stwierdzić funkcjonowanie kilku systemów obronnych Bosforu. Jeżeli przyjmujemy, że Asandros odbudował wał II, to należy stwierdzić, że stanowił on silnie umocnioną linię obrony, wzmocnioną licznymi basztami lub wieżami. Służba wartownicza i obrońcy wału rekrutowali się z mieszkańców tzw. osad garnizonowych, włączonych w system umocnień wału, jak np. osady w pobliżu wsi Nataszino czy Tasunowo. Być może, garnizony były też w Iluratonie i w Kimmerionie, stanowiącym centralny punkt obrony południowej części wału i południowych wybrzeży półwyspu Kerczeńskiego. Następny pas umocnień zabudowano od końca I w.p.n.e. wzdłuż południowych wybrzeży Morza Azowskiego, na półwyspie Kerczeńskim. W skład tych fortyfikacji weszły takie osady, jak Semjenowka, Nowo-Otradnoje czy Myssowaja.

W centralnych częściach półwyspu Kercz, między wałem II a cieśniną Kerczeńską, zbudowano także szereg twierdz. Oprócz Iluratonu wzniesiono umocnienia np. wokół osady koło wsi Michajłowka. Być może, tak Iluraton jak i Michajłowka stanowiły rodzaj wysuniętych bastionów obronnych chroniących Pantikapaion. W tym czasie powstaje szereg umocnionych budowli typu villa rustica, których przykładem może być budowla na górze Temir. Charakterystyczne jest przywiązywanie mniejszego znaczenia do umocnień małych, niewiele znaczących miast, nie powiązanych z ogólnym systemem obronnym. Przykładem może służyć brak znanych nam silnych umocnień z tego okresu, np. Myrmekionu i Kepoi, które chronią się tylko za wałami ziemnymi. Rozbudowane natomiast zostają ważne punkty strategiczne: Pantikapaion, Tiritake, Kytaion i szczególnie Kimmerion.

Bardzo starannie zostaje ufortyfikowany półwysep Fontan. Rolę wału VII przejmuje teraz szereg leżących głównie na wybrzeżach twierdz niewielkich rozmiarów, ale dobrze ufortyfikowanych. Należą do nich np. tzw. osady Baterejka I, Baterejka II, Kuczugury II, Iliczewka i inne - w sumie około 12 twierdz¹⁴³. Rozbudowane ze szczególną starannością zostają fortyfikacje wschodnich granic Bosforu, zwłaszcza umocnienia w pobliżu chutoru Krasno-Batarejnowo oraz grodzisko Rajewskoje. Być może fortyfikują się również okolice Baty, najbardziej na południe wysuniętego miasta bosforańskiego. Śladem tych fortyfikacji może być ewentualnie osada w pobliżu wsi Władimirowka. Każda osada w dorzeczu Kubania umocniona jest według tradycji miejscowych. Mimo tych poczynąń, na początku II w. n.e. następuje zaburze-

¹⁴³ N.I. Sokolskij, Tamanskij tolos..., op. cit., s. 107.

nie licznych twierdz, a równocześnie w tym czasie mury wznoszone są wokół Tanais. W końcu II w. n.e. odbudowane zostają niektóre twierdze półwyspu Fontan i Michajłowka. Liczne prace wzmacniające prowadzone są w Pantikapaonie, Iluratonie, Kytaionie, Tiritake, Tanais i w wielu fortyfikacjach nad Morzem Azowskim, a grodzisko Rajewskoje zostaje przebudowane. Również w początkach III w. n.e. niektóre fortyfikacje zostają wzmocnione, np. Iluraton i Tanais. Wymienione wyżej umocnienia ma Bosfor do połowy III w. n.e., kiedy to napływ plemion Herulów, Boranów i Gotów doprowadza do zniszczenia wielu umocnień¹⁴⁴.

Twierdze budowane były z zasady według planu obozu rzymskiego, jednak z maksymalnym wykorzystaniem topografii terenu, o czym świadczą np. umocnienia Iluratonu. Otaczano je z reguły rowem, a wszelkie przejścia były flankowane basztami. Mury zwieńczono blankowaniem o płytach szerszych w dolnej partii, co wyraźnie widać na przykładzie Michajłowki. Na mury wiodły schody prowadzące z reguły z pomieszczeń przylegających do nich bądź z ulicy strategicznej. W mniejszych twierdzach brak jest w zasadzie ulicy strategicznej, a w większych też nie zawsze biegnie ona wzdłuż wszystkich murów, jak to jest np. w Tanais. Wygląd fortyfikacji miejskich możemy rekonstruować według źródeł tak archeologicznych, jak i ikonograficznych. Brama flankowana są przez dwie baszty wysunięte przed kurtyny. Widoczne na monetach fortyfikacje zbudowane w opus quadratum występowały niewątpliwie tylko w największych miastach. Istniały też rampy, po których wciągano na mury maszyny bojowe, ale ślady po nich zachowały się tylko w Iluratonie. Wały o przekroju trapezu sypano z ziemi na kamiennym fundamencie, a przede nimi najczęściej biegł rów. Przejścia w wałach flankowane były basztami rozmieszczonymi także wzdłuż jego linii. Wały mogły być od strony zewnętrznej uzbrojone na ostrokoły, zwłaszcza na wschodnich granicach Bosforu, ponieważ były one na tym terenie szeroko i od dawna stosowane¹⁴⁵.

Wykaz skrótów

- AG - Antičnyj gorod, Moskva 1963
 AIKSP - Antičnaja istorija i kultura Sredizemnomorja i Pričernomorja, Leningrad, 1968
 AO - Archeologičeskie otkrytija Blavatskij, Antičnaja archeologija, - V.D. Blavatskij, Antičnaja archeologija Severnogo Pričernomorja, Moskva 1961.
 Blavatskij, Zemledelie, - V.D. Blavatskij, Zemledelie v antičnych gosudarstvach Severnogo Pričernomorja, Moskva 1953
 V.F. Gajdukevič, Bosporanische Reich - V.F. Gajdukevič, Das Bosporanische Reich, Berlin 1971
 IADK - Istorija i archeologija drevnego Kryma, Kiev 1957.
 IOSPE - V.V. Latyšev, Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Pontis Euxini graecae et latinae, St. Petersburg 1885-1916, t. 1, 2, 4
 KSIA - Kratkie soobščeniya Instituta Archeologii Akademii Nauk SSSR
 KSIIMK - Kratkie soobščeniya Instituta Istorii Materialnoj Kultury Akademii Nauk SSSR.

¹⁴⁴ V.F. Gajdukevič, Bosporanische Reich, s. 472.

¹⁴⁵ Diod. XX, 22.

MIA - Materialy i issledovanija po archeologii SSSR

PISPAE - Problemy istorii Severnogo Pricernomorja v antičnuju epochu, Moskva 1959

SA - Sovetskaja archeologija

D.B.Selov, Tanais i Nižnij Don - D. B. Selov, Tanais i Nižnij Don v pervye veka našej ery, Moskva 1972

VDI - Vestnik Drevnej Istorii.